

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡΙΘΜ. ΦΥΛΛΟΥ 117 ■ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1991 ■ ΤΙΣΡΙ - ΧΕΣΒΑΝ 5752

Από το γκέττο της Βαρσοβίας

Περισσότερο φως... σε εκείνο το σκοτάδι

Οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη επέτρεψαν την πρόσβαση σε "κρυμμένες" αλήθειες του Ολοκαυτώματος, αλήθειες ακόμη χειρότερες από εκείνες που γνωρίζαμε.

Του MICHAEL SHERIDAN

Στον ήχο της σειρήνας, οι άνθρωποι σε όλο το Ισραήλ σταμάτησαν κάθε εργασία, τηρώντας δύο λεπτών σιγή. Σήμερα είναι η ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, οπότε και η χώρα παύει κάθε εργασία στη μνήμη των θυμάτων του πολέμου του Χίτλερ κατά των Εβραίων.

Τα συναισθήματα της ημέρας αντιχούν πιο έντονα εδώ παρά στο Γιαντ Βασέμ, το Μουσείο και Αρχείο που ίδρυσε το Ισραήλ για τη διατήρηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος. Σήμερα υπάρχει ένας πιο οξύς τόνος στις τελετές όπου ο πρόεδρος Χαΐμ Χέρτζογκ θα ξεκινήσει την ανάγνωση των ονομάτων εκείνων που έχασαν τη ζωή τους. Φέτος ο κατάλογος των ονομάτων είναι μεγαλύτερος από κάθε άλλη χρονιά.

Με το τέλος του πολέμου σωροί εγγράφων των Ναζί εξαφανίστηκαν μέσα στους δαιδαλούς των νέων κομμουνιστικών κρατών ή μεταφέρθηκαν στη Μόσχα. Δίκες και εγκλήματα πολέμου έγιναν στα Ανατολικά Κράτη αλλά οι λεπτομέρειες τους και το πώς εξελίχθηκαν παρέμειναν μυστικές. Αρχεία με στοιχεία των εγκλημάτων που συλλέχθηκαν από τους Σοβιετικούς και έμειναν σφραγισμένα μέχρι περίπου. Τους τελευταίους 12 μήνες ερευνητές του Γιαντ Βασέμ ανακάλυψαν εκατομμύρια έγγραφα σε αρχεία που για πρώτη φορά ανοίχθηκαν.

Για δεκάδες χιλιάδες ανώνυμα θύματα βρέθηκαν στοιχεία.

Το υλικό που βρέθηκε στα σκονισμένα αρχεία από τη Μόσχα έως την Πράγα θα αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί θεωρούσαν το ανατολικό μέτωπο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Αρχικά, φαίνεται ότι οι βαρβαρότητες της Βέρμαχτ καθώς και της Στρατιωτικής Αστυνομίας κατά των σοβιετικών πολιτών ήταν πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι πιστευότο. Επίσης ήρθαν στο φως αδιάσειστα νέα στοιχεία για τη μαζική συνεργασία με τους Γερμανούς των Ούγγρων, των Κροατών, των Σλοβάκων και των Ουκρανών για τις εκτοπίσεις και δολοφονίες Εβραίων. Ακόμη, φαίνεται ότι ο αριθμός των Εβραίων που βρήκαν το θάνατο κατά την Κατοχή στην ανατολική Ευρώπη είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι αρχικά θεωρείτο.

Ο Δρ. Σμουέλ Κρακόβσκι, ένας δραστήριος άνθρωπος περίπου 60 ετών, είναι ο διευθυντής των Αρχείων του Γιαντ Βασέμ. Με δυσκολία κρύβει τον ενθουσιασμό του: "κατά την γνώμη μας αυτή ήταν μια μεγάλη λευκή σελίδα" λέει. "Τα σημαντικότερα στοιχεία είναι για τη Σοβιετική Ένωση. Ανακαλύπτουμε στοιχεία για γκέττο και στρατόπεδα για τα οποία δεν γνωρίζαμε τίποτα μέχρι τώρα. Βρήκαμε δύο εκατομμύρια ελίδες εγγράφων από τη Σοβιετική Έκτακτη Επιτροπή Ερευνών των Ναζιστικών Εγκλημάτων. Υπάρχουν χιλιάδες γερμανικά

Συνέχεια στη σελ. 23

Εικόνα εξωφύλλου: Πάτρα: Εξωτερικό του δρόμου της Συναγωγής. (Φωτ. Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος).

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΣΤΗΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Η συμβολή εις την έρευναν της ιστορίας της Κρήτης
του καθηγητού των Πανεπιστημίων Ιερουσαλήμ και Οχάϊο κ. **Zvi Ankori**

Του κ. ΠΑΝ. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ο γνωστότατος εις τους διεθνείς επιστημονικούς κύκλους των μεσαιωνολόγων καθηγητής κ. Ankori κινείται ευχερέστατα εις τα θέματα της ιστορίας του ελληνικού γεωγραφικού χώρου από των Βυζαντινών ίδια χρόνων και εφεξής, από της εποχής ιδιαίτέρως κατά την οποίαν έγραψε περισπούδαστον έργον περί των Καραϊτών εις το Βυζάντιον (Karaites in Byzantium; the formative years 970 - 1100, New York - Jerusalem 1959, σσ. XIII + 546). Ισραηλινός την εθνικότητα ο κ. Ankori, αποβλέπει εις την μελέτην της ιστορίας του Εβραϊκού στοιχείου των μέσων και νεωτέρων χρόνων εις την εν λόγω περιοχήν, εντός δε του κύκλου της τοιαύτης δραστηριότητος του περιλαμβάνεται και το από ετών συντασσόμενον εκτεταμένον έργον του "Ο Κρητικός Εβραϊσμός δια των αιώνων". Παράλληλως, όμως, προς την μονογραφίαν ταύτην, ο κ. Ankori συντάσσει και έτερον έργον επί του ίδιου θέματος, υπό τον τίτλον "Εβραϊκή Κρήτη" (Creta Judaica). Πρόκειται περί τεκμηριωμένης ιστορίας του Κρητικού Εβραϊσμού, η οποία πρόκειται να περιλάβη όλας τας προστάς πηγάς εις την Εβραϊκήν, την Λατινικήν, την Ελληνικήν, την Ιταλικήν, την Τουρκικήν και τέλος, εις τας γλώσσας των περιηγητών και των προσκυνητών εκ διαφόρων εθνών, οιτινες αναφέρονται εις το θέμα, είτε in extenso, είτε υπό την περιληπτικήν μορφή των regesta.

Ορισμένας θέσεις τας οποίας ο σ. υποστηρίζει εις την μονογραφίαν του "Ο Κρητικός Εβραϊσμός δια των αιώνων", ανέπτυξε ούτος δι' ανακοινώσεώς του υπό τον εν επικεφαλίδι τίτλον (Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete) και ενώπιον του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (τόμος Γ', σ.σ. 312 - 367). Σύνοτον διάγραμμα της εκτεταμένης ταύτης ανακοινώσεως παρέχεται ενταύθα χάριν των αναγνωστών των "Κρητικών Χρονικών".

Ο σ. καλεί κατ' αρχήν τον αναγνώστην ινα πραγματοποιήσουν από κοινού εν "ταξείδιον ανά τον κόσμον του Κρητικού Εβραϊσμού, ο οποίος δεν υφίσταται πλέον". Η νοερά περιήγησις αρχίζει από την πόλιν των Χανίων (σ.σ. 312 - 321), συνεχίζεται εις το Ρέθυμνον (σ.σ. 321 - 323) και καταλήγει εις το Ηράκλειον (σ.σ. 323 - 337). Εκ της περιηγήσεως ταύτης σχηματίζομεν αρκετά ευκρινή εικόνα των Εβραϊκών συνοικισμών των Χανίων και του Ηρακλείου, ενώ του Ρεθύμνου παραμένει εισέτι νεφελώδης. Αποκαλύπτονται, εξ άλλου, δεκατρείς τώως άγνωστοι Εβραϊκαί επιγραφαι, η αξία δε των ευρημάτων τούτων θα εκτιμηθή μόνον εάν ληφθή υπ' όψιν το γεγονός ότι δεν κατείχομεν μέχρι τούδε παρά μόνον τρεις Εβραϊκάς επι-

γραφάς εκ Κρήτης. Τα δέκα εξ ταύτα τεκμήρια ανεκοινώθησαν κατά την διάρκεια της ετησίας συνόδου της Αμερικανικής Ακαδημίας Εβραϊκών Μελετών την 25ην Δεκεμβρίου 1966, υπό τον τίτλον "Εβραϊκαί Επιγραφαι εν Κρήτη" (Hebrew Inscriptions in Crete), η έκδοσις δε του σώματος των επιγραφών, ο σχολιασμός και η αξιολόγησις των ως ιστορικών τεκμηρίων γίνεται εις τα υπό εκτύπωσιν Πρακτικά της Ακαδημίας ταύτης (Proceedings of the American Academy for Jewish research, XXXVII, 1969). Το επιγραφικόν υλικόν, τα τοπογραφικά στοιχεία και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία απαριθμούνται εις την νοεράν περιήγησιν του κ. Ankori είναι παν ό,τι απομένει κατά χώραν δια να ενθυμίζη την δισχιλιετή ιστορίαν του Εβραϊσμού εν Κρήτη, ήτις διεκόπη κατά τόσον τραγικόν τρόπον με το ολοκαύτωμα των Εβραίων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Επ' ευκαιρία, ο σ. κάνει παρατηρήσεις και συζητεί αριθμόν τινά προβλημάτων, τα οποία συναντά. Παρατηρεί ότι και των τριών αστικών κέντρων της Βορείου Κρήτης αι Εβραϊκαί παροικίαι ήσαν παραθαλάσσιοι και δεν απείχον των αντιστοιχών λιμένων, συζητεί δε εν εκτάσει τους λόγους της τοιαύτης τοποθετήσεως των, προβαίνων και εις σχετικούς παραλληλισμούς εκτός της Κρήτης (σ.σ. 313, 324 - 330), μελετά την ονοματολογίαν των Εβραϊκών συνοικισμών (σ.σ. 313 - 316 κ.ά., ίδια περί του όρου Kahal, υπ' όν οι Εβραίοι εννοούν την παροικίαν των, βλ. σ.σ. 315 - 316), ποιεΐται μνείαν προσωπικοτήτων του Κρητικού Εβραϊσμού ως ο Αββάς Delmedigo, ο οποίος υπό των συγχρόνων του απεκαλείτο "Αββαδάκι", ήτο δε ο πρώτος Εβραίος ο συμμετασχών εις την Γενικήν Συνέλευσιν των Κρητών του 1875, προφανώς απόγονος του Ιωσήφ Σολομώντος Delmedigo, πολυταξιδευμένου φιλοσόφου και ιατρού, γεννηθέντος εις το σημερινόν Ηράκλειον το 1591, και ο τελευταίος πνευματικός αρχηγός των Εβραίων της Κρήτης ραββίνος Αβραάμ Enlagon, του οποίου τα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης αναζητών ο σ. από ετών, ητύχησε να εύρη τα πρώτα έντυπα σώματα εν τη βιβλιοθήκη της εν Κισάμω μονής της Γωνιάς.

Εν συνεχεία, ο σ. ανατρέχει εις τας παλαιότερας εμμέσους ή άμέσους ιστορικές πληροφορίας περί των Εβραίων της Κρήτης από της εποχής κατ' ην ήκμαζεν εισέτι η Γόρτυς και εντεύθεν, διαγράφων με αδράς μεν γραμμάς, αλλά διεισδυτικόν και κριτικόν βλέμμα την εξέλιξιν του Εβραϊκού στοιχείου εν τη Μεγαλονήσω (σ.σ. 339 - 349), καταλήγει δε εις το συμπέρασμα ότι οι Εβραίοι ήσαν εγκατεστημένοι εις τον Χάνδακα προ της ανεγέρσεως των βυζαντινών τειχών της πόλεως κατά τον ενδέκατον αιώνα και ότι νέοι Εβραίοι μετανάσται εκ του εξωτερικού εγκατεστά-

θησαν αυτόθι μετά την ανάκτησιν της νήσου υπό των Βυζαντινών το 961. Θεωρεί λοιπόν λελυμένον το πρόβλημα της υπάρξεως Εβραίων εις τον προ - Βενετικόν Χάνδακα. Πότε όμως εγκατεστάθησαν ούτοι εκεί, ποιοί ήσαν και πόθεν ήλθον; Ήλθον όλοι εκ του εξωτερικού ή ήσαν εντόπιοι εκ της νοτιο - κεντρικής πεδιάδος, οι οποίοι, πριν ή οι Βυζαντινοί ανακαταλάβουν την Κρήτην από τους Άραβας, μετώκησαν εις την νεοαναπτυσσομένην περιοχήν της βορείου ακτής; Απετέλει, εξ άλλου, η μετακίνησις αυτή μέρος της ευρύτερας κινήσεως πληθυσμών από Ανατολών προς Δυσμάς κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον ή επρόκειτο περί τοπικού φαινομένου εν Κρήτη, φαινομένου εσωτερικής μετακινήσεως του πληθυσμού επί της νήσου από Νότου προς Βοράν, η οποία προεκλήθη υπό των Αράβων ιδρυτών του Χάνδακος και συνεχίσθη απλώς από τους διαδεχθέντας αυτούς Βυζαντινούς και τους μετ' αυτούς κυριάρχους; Ο σ. αποκλίνει εις την δευτέραν εκδοχήν κυρίως και τούτο, διότι α) είναι δύσκολον να δεχθής τις ότι Εβραίοι μετανάσται εγκατεστάθησαν οικειοθελώς μετά το 961 εις τον Βυζαντινόν Χάνδακα, όχι δια να επωφεληθούν από τα οικονομικά πλεονεκτήματα του ταχέως αναπτυσσομένου λιμένος, αλλά δια να κατοικήσουν εις την τόσον απρόσφορον θέσιν του Δερματιά, β) φαίνεται πιθανώτερον ότι οι Βυζαντινοί εφάρμοσαν μάλλον την νομοθεσίαν και τας διατάξεις αι οποιαί ήσαν εν ισχύϊ καθ' όλην την επικράτειαν, θέτουσαι εις μειονεκτικήν θέσιν τους Εβραίους, ή ότι εισήγαγον Εβραίους εις περιοχάς μόλις καταληφθείας από των Μουσουλμάνων "απίστων" και γ) ο χαρακτήρ του Εβραϊσμού της Βορείου Κρήτης ήτο ελληνικός.

Η γλώσσα των εν Κρήτη Εβραίων ήτο η Ελληνική από των Ελληνιστικών χρόνων. Ο λατρευτικός των ρυθμός ήτο ο των Ρωμανιωτών, του Εβραϊσμού της Ρωμανίας, ήτοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διτηρήσαν δε τα καθιδρύματα και τα έθιμά των, ως και ιδιορρυθμίας, αι οποιαί δεν υπήρχον εις άλλους λατρευτικούς ρυθμούς. Αναλογικαί παρατηρήσεις εν σχέσει προς άλλας αραβοκρατούμενας χώρας πείθουν ότι δεν εύρον δυσκολίας υπό τους Άραβας οι Εβραίοι της Κρήτης, είχαν δ' επομένως την ευχέριαν να εγκατασταθούν εις τον Χάνδακα άνευ δυσμενών δι' αυτούς διακρίσεων. Οι Βυζαντινοί, ανακαταλαμβάνοντες την Κρήτην, ευρίθησαν υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουν τον Εβραϊκόν παράγοντα του Χάνδακος ως μίαν πραγματικότητα, εν καιρώ δε παρέσχον εις αυτόν και την αναγκαίαν προστασίαν. Μερικά πρωτοπόρα πνεύματα εθεμελίωσαν τον βόρειον Κρητικόν Εβραϊσμόν τον έννατον αιώνα και τα πνεύματα ταύτα προήλθον από τον αυτόχθονα Εβραϊκόν πληθυσμόν της περιοχής της Γόρτυνος. Ανταποκρινόμενοι προς τον συναγωνισμόν της νέας ευκαιρίας, ως και την υποτιθεμένην ενθαρρυντικήν πολιτικήν της Αραβικής διοικήσεως, αυτοί οι αυτόχθονες εκ νότου πρωτοπόροι έχαραξαν μίαν ατραπόν δια την εγκατάστασιν Εβραίων εις το νέον διοικητικόν κέντρον και λιμένα της νήσου, ανοίγοντες ίσως καθ' αυτόν τον τρόπον νέας λεωφόρους προς τοποθέτησιν της παραγωγής της ενδοχώρας. Το κέντρον του βάρους μετεφέρθη εις τον Χάνδακα, αλλά η Εβραϊκή ζωή της με-

σαιωνικής Κρήτης εκινήθη εξακολουθητικώς μεταξύ του νέου κέντρου και των παλαιών ομάδων της ενδοχώρας. Διογκωθέντες δια της προσελεύσεως νέων μεταναστών εκ του εξωτερικού κατά την τελευταίαν Βυζαντινήν περίοδον και ενισχυθέντες με την έλευσιν των Βενετών υπό των νεωτέρων κοινοτήτων των Χανίων και του Ρεθύμνου, οι Εβραίοι του Χάνδακος έφθασαν εις την μεγίστην ακμήν των κατά τον ιστ' αιώνα και ηυξήθησαν τόσον εις αριθμόν, ώστε να αποτελέσουν την μεγίστην συγκέντρωσιν Εβραίων κατοίκων της Κρήτης.

Εκτός του πληθυσμού, εντυπωσιακά ήσαν τα επιτεύγματα των και εις άλλους τομείς. Κέντρον οικονομικής δραστηριότητος εφ' όλης της νήσου, βάσις δια την εγκατάστασιν μιας αποδοτικής Εβραϊκής αυτοδιοικήσεως, έδρα της κοινοτικής αρχής της οποίας η σπουδαιότης απέσπασε τον σεβασμόν των Εβραίων του εξωτερικού και πλαίσιον σημαντικών πνευματικών επιτευγμάτων εις τα πεδία της φιλοσοφίας, της ιατρικής, του ραββινικού νόμου και της ιστοριογραφίας, ο Εβραϊσμός του Χάνδακος συντόμως υπερέρη ποιοτικώς, αλλά και ποσοτικώς τα παρακμάζοντα αρχαία κέντρα του νότου. Παρά το αναποφεύκτως ευρυνόμενον χάσμα εις το μορφωτικόν και το κοινωνικοοικονομικόν πεδión, η Εβραϊκή ζωή επί της νήσου ουδέποτε προσεκολλήθη ολοκληρωτικώς εις την πόλιν. Παρά τας προκαταλήψεις εν σχέσει προς τον αστικόν χαρακτήρα του Κρητικού Εβραϊσμού, ούτος, ακόμη και συμφώνως προς την αυστηράν οικονομικήν ορολογίαν, διτήρησε τας ρίζας του σταθερώς εις την αγροτικήν ενδοχώραν και η οικονομική δραστηριότης των ασπικόν Εβραϊσμού της βορείου παραλίου χώρας, τουλάχιστον μέχρι του τέλους του ιη' αιώνος, ήτο στενώς συνυφασμένη με την γεωργίαν της νήσου. Το γεγονός της συνεργασίας των ασπικόν και των αγροπικόν εγκαταστάσεων των Εβραίων εν Κρήτη διδαι και την κλειδα της επιβιώσεώς των δια των αιώνων.

Εν Κρήτη παρουσιάσθη εν φαινόμενον μάλλον ασυνήθες εις την ιστορίαν του μεσαιωνικού Εβραϊσμού, ένας τύπος Εβραϊσμού δυνάμενος να χαρακτηρισθής ως αγροτικοαστικός. Η αγροτικοαστική Εβραϊκή συνεργασία υπήρξεν η ψυχή της οικονομίας των Εβραίων εν Κρήτη, είτε είναι προφανής εξ όλων των προσιτών εις ημάς κριτηρίων, είτε μη, ο αγροτικός χαρακτήρ αυτής της οικονομίας. Η συνεργασία αυτή αφ' ενός εχρηματοδότησε την γεωργικήν παραγωγήν της νήσου, αφ' ετέρου δε εξέγαγε τα γεωργικά προϊόντα αυτής εις τας αγοράς της Μεσογείου. Παρά ταύτα οι εν Κρήτη Εβραίοι ουδέποτε υπήρξαν περισσότεροι των 1.600 επί συνολικού πληθυσμού 200.000 ψυχών.

Προβαίνων τέλος ο σ. εις σύντομον θεώρησιν του Εβραϊσμού της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατίαν (σ.σ. 361 - 366) καταλήγει εις το συμπέρασμα ότι η παρακμή του δέον όπως τοποθετηθής εις το τέλος του ιη' αιώνος.

Κατόπιν τούτων οι μελετηταί οι ασχολούμενοι με την ιστορίαν της Κρήτης θα αναμένουν με εύλογον ανυπομονήσιν την ολοκλήρωσιν και δημοσίευσιν και των ευρύτερων περι των Εβραίων της νήσου εργασιών του καθηγητού κ. Ankori.

(Ανάτυπο από τα **Κρητικά Χρονικά** ΚΑ' τόμος, τεύχος ΙΙ, 1969)

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΕΠΙ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Υπό Α. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ

Περί των Εβραίων εν Κρήτη επι Βενετοκρατίας το γνωστόν έργον του Ιη. Noiret¹ παρέχει πληροφορίας, ας συνηρμολόγησεν ο Ισ. Levi εν άρθρω της "Επιθεωρήσεως των Εβραϊκών Σπουδών"², το θέμα εξήτασε και πάλιν ο πολύκλαυτος συνάδελφος ημών Στέφανος Ξανθουδιδης,³ υπάρχει δε εν τω τόμω Β' ισραηλιτικού περιοδικού, όπερ επί ολίγα έτη εξεδίδετο εν Κερκύρα⁴ μελέτη περί των εβραϊκών σπουδών εν τη μεγαλονήσω⁵. Τέλος δε και ο καθηγητής Σαμουήλ Krauss ουκ ολίγα περί αυτών λέγει⁶.

Εν τούτοις ουδείς απολύτως των προμνησθέντων ιστορικών ηρεύνησε την χρονολογίαν της εγκαταστάσεως των Εβραίων εν τη νήσω.

Αι εβραϊκάι μεσαιωνικάι πηγαι, ας διεήλθον, εφ' όσον τουλάχιστον ήσαν μεταφρασμένοι - χάριν των περι των Εβραίων εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ειδικών προσφάτων μελετών⁷ - με ωδήγησαν εις την εικασίαν, ότι αι εβραϊκάι κοινότητες προϋπήρχον της βενετικής κατακτήσεως ταύτην ενίσχυσαν και άλλα παρατηρήσεις. Κυρίως ληπτέα υπ' όψει μοι φαίνονται τα εξής:

Α. Το ότι ο Βενιαμίν Τουδέλας δεν απαριθμεί Κρήτας Ισραηλίτας ουδεμίαν έχει σημασίαν, διότι ουτε επεσκέφθη ουτε καν παρέπλευσε την νήσον, ήδη δε - ως κολακεύομαι να πιστεύω - είναι αποδεδειγμένον⁸ ότι υπήρχον Εβραίοι εις πολλάς βυζαντινάς επαρχίας και πόλεις, ας δεν επεσκέφθη ο ραββίς.

Β. Πολυάριθμοι Εβραίοι αναφέρονται από των πρώτων ετών της Βενετοκρατίας, ουδεμία δ' όμως, εφ' όσον γνωρίζω, υφίσταται μνεία περί αθρόας εν Κρήτη μεταναστευσεώς των ουτε βλέπομεν καθεστώς φιλελεύθερον ως το ισχύσαν κατά τους ιγ' και ιδ' αιώνας (προ δηλαδή της Βενετοκρατίας) εν Κερκύρα δυνάμενον να δικαιολογήση τοιαύτην τινά εισροήν.

Γ. Αι εβραϊκάι κοινότητες προϋπήρξαν της Βενετοκρατίας εις τας λοιπάς βενετικές κτήσεις: Κύπρον, Χαλκίδα, Κέρκυραν⁹.

Δ. Αν οι Εβραίοι της Κρήτης είχαν έλθει εξ Ιταλίας θα ωνόμαζον την Κρήτην Candia και θα έφερον ιταλικά ονόματα: πάντως δ' αν ήσαν ξένης προελεύσεως το όνομά των θα συνωδεύετο - ως έθος αυτοίς - υπό του τόπου της καταγωγής χρησιμεύοντος ως δευτέρου επωνύμου. Ήδη¹⁰ τα εβραϊκά έγγραφα ποιοούνται λόγον περι Creta και τα ονόματα, άπια μνημονεύουσι συνήθως, είναι εβραϊκά ή ελληνικά και σπανιώτατα συνοδεύονται υπό μνείας ξένου τινός τόπου.

Ε. Το τελευταίον τούτο θ' αποτελει επαρκή ένδειξιν της αυτοχθονίας αυτών, αλλ' έχομεν και ενδείξεις άλλας έτι πειστικωτέρας. Τοιαύτην ίδια αποτελεί, ως φρονώ, ο συνδυασμός χωρίου του εκ Τράνι Jesaja¹¹ προς το

άρθρον 22 της μεταξύ Αλεξίου Καλλέργη και των Βενετών συνθήκης του 1299.

Και ο μεν νομοτάλας Ισραηλίτης, όστις επεσκέφθη την νήσον προ του 1250, δηλαδή άμα σχεδόν τη καταλήψει αυτής υπό των Βενετών, παραπονείται ότι οι εν αυτή ομόθρησκοί του χαλαρώς εκπληρούσι τα προς την θρησκείαν καθήκοντα. Αι γυναίκες παρημέλουν το τελετουργικόν λουτρόν, όταν δ' ηθέλησε ραββίνος τις να υποβάλη εις αυτό την σύζυγόν του, αι Κρήσσαι Εβραίαι συσπειρωθείσαι εξανέστησαν "ως εν Σοδόμοις". Οι άνδρες ήσαν μάταιοι και δεν επείθοντο εις τας από του άμβωνος ομιλίας. Τα Σάββατα και τας εορτάς αντι να συχνάζωσιν εις την συναγωγήν, αμφοτέρα τα φύλα εφλυάρουν εις τας πλατείας και τας αγυιάς, περιήρχοντο τα προάστια και εξέτρεχον εις τους περί την πόλιν κήπους ή επεδίδοντο και εις θαλασσίους περιπάτους, δεν εδίσταζον δε καν να προσέρχωνται προ των χριστιανικών δικαστηρίων.

Ταυτα πάντα εμφανινουσιν άτομα χαιρόντα πλήρους ελευθερίας κινήσεως, και από μακρού εξοικειωμένα προς την χώραν, προς δε και εγχώριον πληθυσμόν ουδεμίαν εχθρότητα προς αυτούς τρέφοντα. Έτι δε μάλλον εξυπακούουσιν έλλειψιν ghetto, διότι εν χώραις, εν αις οι Ισραηλίται ζώσιν εγκαίθερκοι εν ειδικαίς συνοικίαις, ο όχλος καταντά να θεωρή αυτούς ως είδος κοινωνικών λεπρών και δεν ανέχεται να διαχέωνται ανά τας οδούς και να διασκεδάζωσι ποικιλοτρόπως και dos ειπείν επιδεικτικώς κατά τας παρ' Εβραίοις εορτασίμους ημέρας¹².

Επίσης μακράν αμοιβαίαν εξοικείωσιν και αναστροφήν ίσως δε και πυκνάς εμπορικής και οικονομικής συναλλαγάς¹³ μεταξύ των δύο στοιχείων αποδεικνύει το ότι οι εγχώριοι χριστιανοί επέτυχον, όπως εν τη συνθήκη, ήτις έθηκε πέρας εις την δεκαεπταετή (1282 - 1299) επανάστασιν του Καλλέργη, τεθή (άρθρον 22) διάταξις λέγουσα: "οι μουρτεμένοι (οι επαναστάται) και οι Ιουδαίοι να ημπορούν κατοικείν όπου αν θελήσωσιν"¹⁴. Προφανώς ο όρος αφορά εις άρσιν μέτρων ληφθέντων υπό των Βενετών, όπως περιορισθώσιν οι Εβραίοι εις τας τρεις κυριώτερας πόλεις και πιθανώς εν ειδικαίς συνοικίαις.

Η υπό του Καλλέργη επιβληθείσα φιλελεύθερος πολιτική δεν ίσχυσεν άλλως επί μακρόν, διότι αν επί τινα χρόνον Εβραίοι απήντων εις διαφόρους κωμπούλεις του εσωτερικού¹⁵, μετ' ολίγας δεκαετηρίδας βλέπομεν ου μόνον τας περί τριών πόλεων, αλλά και περί ειδικών συνοικιών ("εβραϊκών") διατάξεις εφαρμοζόμενας και δη μετά πολλής αυστηρότητος, αφ' ου δεν επετρίπετο εις τους Ιουδαίους να έχωσιν ουτε καν καταστήματα εκτός των Εβραϊκών¹⁶.

Ο θεσμός των ghettos φαίνεται συστηματικώτερον οργανωθείς καθ' όλην την Βενετοκρατούμενην Ανατολήν εν αρχή του ιε' αιώνος¹⁷. Ούτως, ως προερίθται, καθιεροί επισήμως την αρχήν ότι "ου συγχρώνται Χριστιανοί Ιουδαίοις" και γεννά μοιραίως κοινωνικόν αντιστοιχισμόν. 'Οντως δ' έφερε και εν Κρήτη τους μοιραίους αυτού καρπούς. Εβραίος ταξειδιώτης, ο Mesulam b. Menuhem Volterra, επισκεφθείς την νήσον το 1481, λέγει ότι οι εγχώριοι ησθάνοντο τοιαύτην αποστροφήν προς τους Ιουδαίους, ώστε οι έμποροι ηνάγκαζον αυτούς ν' αγοράζωσι τους καρπούς και άλλα αντικείμενα, άπανα τυχόν ήθελον θίξει· πιθανώς διότι ουδεις άλλος χριστιανός αγοραστής έστεργε τα ούτω τρόπον τινά μολυνθέντα εμπορεύματα.

Πόσον απέχομεν της ειδυλλιακής συμβιώσεως, ήπις εν αρχή του ιγ' αιώνος εσκανδάλιζε τους Εβραίους της Δύσεως.

Αλλά μήπως εν Κερκύρα δεν ανεπύχθη επί Βενετοκρατίας σφοδρός αντιστοιχισμός¹⁸, εν ω πρότερον τοσαύτη ήτο η συναδελφωσύνη, ώστε κατά τας διαπραγματεύσεις δια την συνθήκην, δι' ης οι Κερκυραίοι παρέδωκαν εκουσίως την πατρίδα των εις την Γαληνοτάτην, οι νησιώται αντεπροσωπεύοντο υπό πρεσβείας, ήτις απετελείτο κατά το τρίτον (2 πρέσβεις επί 6) εξ Εβραίων, εν ω ο Ισραηλιτικός πληθυσμός δεν απετέλει ασφαλώς ουδέ το δέκατον του πληθυσμού, ουχι της νήσου αλλ' ουδέ της πόλεως;

Λέγων τα ως άνω δεν θέλω να κακίσω ειδικώς τους Βενετούς. Ούτε καθ' ο κατακτηται δεν ηδύναντο να μη εφαρμόσωσι την αρχήν: Διαιρεί και βασιλεύει.

'Αλλοι κατακτηται έπραξαν, όπως διαιρέσωσιν Εβραίους και Έλληνας, πολύ χειρόνα. Πασιγνώστον είναι ότι ουδέν συμβεβηκός εγέννησε παρ' ημίν τόσην πικρίαν όσον η συμμετοχή Ιουδαίων εις το μαρτύριον Γρηγορίου του Ε'. Ο Μ. Franco εν μελέτη περί των Εβραίων εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον δέκατον ένατον αιώνα¹⁹, απέδειξε ότι οι ρίψαντες το πτώμα του Πατριάρχου Εβραίοι ήσαν μόνον τρεις²⁰ και ότι ενήργησαν τη ρητή διαταγή αυτού του Μεγάλου Βεζύρου Μπεντερλή - Αλή πασά, όστις ιδών Εβραίους μεταξύ του περί την πύλην των Πατριαρχείων όχλου, προσηγόρευσε αυτοίς ως εξής: "Καλώς ήλθατε (hoche gueldeniz), ω Ιουδαίοι. Ιδού απηγγονίσθη ο κοινός μας εχθρός. Ρίπατέ τον εις την θάλασσαν· σας το διατάσσω".

Δια να επανέλθωμεν εις την Κρήτην, δέον να προσεθί ότι αν πιθανόν φαίνεται²¹ ότι οι Εβραίοι προϋπήρχον της καταλύσεως της βυζαντινής αρχής, τοις νατιον απίθανον είναι ότι ηύξησαν επί Βενετοκρατίας.

Ο Is. Levi παρατηρεί ότι η Γαληνοτάτη, ήτις επεκαλείτο συνήθως τον πλούτον των Ιουδαίων δια ν' αυξησή τους επ' αυτών φόρους, δικαιολογεί το 1395 νέαν αύξησιν της φορολογίας δια της αύξήσεως του πληθυσμού. 'Οντως δε το έτος εκείνο δυνατόν να παρετηρήθη αύξησης διότι εν Ισπανία είχαν συμβή οι τρομεροί διωγμοί του 1391 και αυτή η Βενετική κυβέρνησις δια

διατάγματος από 27 Αυγούστου 1394 είχε αποφασίσει την έξωσιν εκ Βενετίας των Ισραηλιτών²². Αλλ' η περιπτώσις, λέγει, ήτο εντελώς εξαιρετική. Αι πιέσεις ήσαν τόσοσιν συνεχείς, η απαγόρευσις του να έχωσιν ου μόνον κτήματα αλλά και καταστήματα εκτός των Εβραϊκών εφηρημόζετο τόσοσιν αυστηρώς, επί πάσι δ' η πιεστική και ποικιλόμορφος φορολογία²³ ήτο τόσοσιν δυσανάλογος προς τον πληθυσμόν²⁴, τα αναγκαστικά δάνεια ήσαν τόσοσιν βαρέα και τόσοσιν συχνά²⁵, ώστε ουδέν ειλικυεν εις Χανιά, Ρέθυμνον ή Ηράκλειον τους έξωθεν Ιουδαίους. 'Αλλως τε, παρατηρεί ο Levi, υπάρχει επισημος αναφορά της 25 Μαΐου 1389, δι' ης οι Εβραίοι παραπονούνται δια την αθλίαν των οικονομικήν κατάστασιν και δια την ελάττωσιν του πληθυσμού αυτών, ην αποδίδουσιν εις τας επιδημίας και τας μεταναστεύσεις.

Τας δε παρατηρήσεις του Levi επιβεβαιούσι και δύο πηγαι, ας ούτος αγνοεί. Τω 1481 ο προμνησθείς Mesulam b. Menahem Volterra υπολογίζει τας εβραϊκάς οικογενείας εις 600 ήτοι τον όλον πληθυσμόν εις 3.000 τουλάχιστον²⁶. Εκ δε των επισήμων απογραφών προκύπτει ότι περί το τέλος του 16ου αιώνος, ο πληθυσμός ούτος είχε κατέλθη εις 1.160 άτομα²⁷.

(Από τα **Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών**, τόμος 4, 1929)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Documents inedits pour servir a l'histoire de la domination Venitienne en Crete de 1380 a 1485 (Par. 1892).

2. Les Juifs de Candie de 1380 a 1485, Revue des Etudes Juives 26, 1893 σ. 198 -208.

3. Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας εν Κρητική Στοά 2, 1909, σ. 209 - 225.

4. Ο ακριβής τίτλος του περιοδικού ήτο Mose, Antologia Israelitica.

5. Bl. Steinschneider, Candia, Cenni di storia litteraria, Mose, 2, 1879.

6. Studien zur byzantinisch - judischen Geschichte, Λειψία, 1914, σ. 76 - 7 και 88 κελ.

7. Αυται είναι τρεις: 1ον Η εν τη Εταιρεία των Βυζαντινών Σπουδών γενομένη διάλεξις περί των Εβραίων εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία· 2ον Μακρά μονογραφία, δημοσιευθεσμένη γαλλιστί εν τοις Melanges Diehl, περί της φορολογίας των Εβραίων παρά Βυζαντινοίς· 3ον Παρατηρήσεις τινές επί του Οδοιπορικού του Βενιαμίν Τουδέλα δημοσιευθησομένην γερμανιστί εν τω προς τιμήν του καθηγητού Heisenberg πανηγυρικό τόμω.

8. Βλ. την εν τη Εταιρεία των Βυζαντινών Σπουδών διάλεξιν ημών.

9. Εις τας δύο πρώτας εύρεν ήδη αυτάς ο Τουδέλας· η της Κερκύρας υπήρχεν αναμφισβητήτως από του ιγ' αιώνος. Περί των Εβραίων εν Κύπρω βλ. **Σίμου Μενάρδου**, Γολγοί και Εβραίοι εν Αθηνάς, 22, 1910, σ. 417 - 427 πρβλ. Reinach, La pierre de Golgui εν Revue des Etudes Juives LXI (1911), σ. 285 - 8.

10. Αποδίδοντες τα του Καίσαρος τω Καίσαρι σπεύδομεν ν' αναγνωρίσωμεν ότι η προκειμένη σπουδαία παρατήρησις οφείλεται εις τον Κράους (σ. 91 - 2).

11. Δηλαδή Ησαία. Περί της πηγής ταύτης οι μη αναγινώσκοντες την εβραϊκήν ζητήσουσιν Jewish Quarterly Review, 4 σ. 95 - 9.

12. Ο Τουδέλας ο επισκεφθείς περί τα τριάκοντα κέντρα, εν οίς ευρίσκοντο Εβραίοι, μόνον εν Κωνσταντινουπόλει είδε τον όχλον προπηλακίζοντα αυτούς· αλλ' ακριβώς και εν μόνη τη Κωνσταντινουπόλει εύρεν είδος ghetto, την συνοικίαν "Στενόν".

13. Ο Ξανθουδίδης υποθέτει (σ. 210), ότι ο Καλλέργης εξεβίαζεν την υπέρ των Εβραίων παραχώρησιν διότι είχαν υπ' όψει ότι οι Εβραίοι ερχόμενοι εις τας επαρχίας θα ανέπτυσσον το εμπόριον και θα διέθετον επιτοπίως τα χρηματικά των κεφάλαια.

14. Αθηνά, 14, σ. 324.

15. Π.χ. το Καινούργιο Καστέλλι της Μεσαράς και πιθανώς το Καστέλλι Μονοφάτσι (Bonifacio) και το Καστέλλι του Μυλοποτάμου (Ξανθουδίδης, σ. 210).

16. Τω 1412 η κεντρική αρχή έδωκε διαταγάς εις τον νομάρχη (Ρέκτωρα) Ρεθύμνης να λάβη μέτρα κατά των Εβραίων, οίτινες είχαν αποκτήσει καταστήματα και αποθήκας επί της πλατείας και εν τη αγορά και να τους περιορίση εντός της Εβραϊκής των, "όπως γίνεται εις Χάνδακα και Χανιά" (Noiret, σ. 213).

17. Τω 1402 κρίνεται ότι ο μέγας αριθμός των πυλών της εν Χαλκίδι Εβραϊκής διηκόλυσε την μετά των άλλων συνοικιών επικοινωνίαν· επ' ω δίδεται διαταγή να φραχθώσιν όλα αι πύλαι εκτός τριών συνάμα δ' απαγορεύεται η επέκτασις της Εβραϊκής. Τω 1406 ανάλογον νομοθέτημα θεσπίζεται δια την Κέρκυραν.

Τα δύο διατάγματα απηγόρευον και την απόκτησιν ακινήτων εκτός των ghettos· το δε μέτρον τούτο επεκτείνεται τω 1423 εις όλας τας Βενετικές κτήσεις. Πρβλ. Is. Levi, σ. 202 - 3.

18. Πρβλ. Ιω. Ρωμανού, η Εβραϊκή Κοινότης της Κερκύρας, Εστία, 1, 1891· μετεφράσθη αμέσως εν τη Revue des Etudes Juives, 23, σ. 69 - 74.

Του Ρωμανού ακροθιγώς πραγματευομένου τα δημογραφικά ζητήματα αφιέρωσα εις αυτά άρθρον επί τη βάσει ανεκδότων στατιστικών εν τω αρχείω Κερκύρας αποκειμένων· τούτο κατεχωρήσθη εν τη Οικονομική Ελλάδι (28 Απριλίου 1912) και ανεδημοσιεύθη εν τη Ισραηλιτική Επιθεωρήσει

Αθηνών (1912).

19. Les Juifs dans l' Empire Ottoman au dix - neuvieme siecle εν τη Revue des Etudes Juives, 26, 1893, σ. 111 κεξ.

Ο συγγραφέυς υπενθυμίζει ότι και οι Εβραίοι πολλά έπασχον παρά των Τούρκων εν αρχή του παρελθόντος αιώνος. Κατά την ανάρρησιν Μαχμούδ του Β' ο Μπαϊρακνάρ - πασάς τους εχαράκτηριζεν ως τους "ποταπωτέρους (les plus vils) των ραγιάδων". Οι δε γενίτσαροι προφάσεις εξέχουν, όπως λεηλατώντας τας εβραϊκάς συνοικίας επανειλημμένως δ' είχαν πυρπολήσει αυτάς.

Ο Φράγκος προσθέτει (σ. 112) ότι και μετά την εξολόθρευσιν των γενιτσάρων (1826) αι πιέσεις δεν έπαυσαν· ούτω τω 1830 το εβραϊκόν χαράτζι υψώθη από 14 εις 30 γρόσια. Έχοντες καθήκον ν' αναδημοσιεύωμεν μόνον τα δίκαια παράπονα παρατηρούμεν ότι η εν λόγω αύξησις υπήρξε φαινομενική· πράγματι κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν το γρόσιον υπετιμήθη εις πλέον του ημίσεος συνεπεία των κιβδηλειών, εις ας προσέτρεξεν ο Σουλτάνος προς κάλυψιν των εκτάκτων πολερμικών δαπανών.

20. Δίδει (σ. 114) και τα ονόματα αυτών: Μουτάλ, Μπαταχί και Λεβύ.

21. Δεν εκφράζομαι θετικώτερον, διότι δεν αποκλείεται απολύτως να ήλθον οι Εβραίοι κατά τους μεταξύ της καταλήψεως και της επισκέψεως του Jesaja χρόνους, δηλαδή κατά τας πρώτας δεκαετηρίδας του δεκάτου τρίτου αιώνος. Δυστυχώς δ' αι έρευναι του Noiret άρχονται από του 1380. Νέα αυτή αποδείξις της ανάγκης της μεθοδικωτέρας εξερευνήσεως των εν Βενετία κρητικών αρχείων, ην κατέδειξεν ήδη προ της Ακαδημίας Αθηνών ο κ. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης.

22. Η Βενετία όταν απήλανε τους Εβραίους δεν επεξέτεινε το μέτρον εις τας εν τη Ανατολή κτήσεις. Ούτω επολιτεύθη εν ταις Ιονίοις νήσοις τω 1571, ότε προς εκδήλωσιν της προς τον Ύψιστον ευγνωμοσύνης, επί τη εν Ναυπάκτω νίκης, εξεδίωξε τους Ισραηλίτας εκ των ηπειρωτικών αυτής κτήσεων.

23. Τα κατά την φορολογίαν συνοψίζει καλώς ο Ξανθουδίδης (σ. 214 - 5), ώστε περιοριζόμεθα να παρατηρήσωμεν ότι αυτή είχε κυρίως τρεις μορφάς:

α) Φόρον μόνιμον ορισθέντα αρχικώς εις 1.000 υπέρπυρα, υψωθέντα τω 1387 εις 3.500 και μετά πολλά υποβιβασθέντα εις 2.000.

β) Την υποχρέωσιν της καταβολής του 1/4 ή του 1/2 εκάστης εκτάκτου εισφοράς προς ναυπήγησιν στόλου, επιδιόρθωσιν των τειχών ή δημοτικά έργα.

γ) Τα διδόμενα προς εξαγοράν εκτάκτων υποχρεώσεων. Ούτω τω 1392 η υποχρέωσις παροχής ανδρών προς νυκτερινήν φυλακήν των τειχών εξαγοράζεται αντι 2.000 υπερπύρων.

24. Ο όλος πληθυσμός της νήσου ανήρχετο το 1627 εις 192.725 ψυχάς.

25. Μόνον κατά τον ιε' αιώνα αναφέρονται περί τα δέκα τοιαύτα δάνεια επιβληθέντα κατά τα έτη 1410, 1413, 1414, 1416, 1421, 1431 (20.000 σκούδα), 1447 (5.000 σκούδα), 1452 (3.000 σκούδα), 1464 (1.000).

26. Εις εκάστην οικογένειαν θ' ανελόγουν τουλάχιστον 5 άτομα. Κατά την ανέκδοτον Κερκυραϊκήν απογραφήν της 25 Απριλίου 1781 η εκεί αναλογία ήτο άνω των 6· ευρίσκομεν 173 οικογενείας και 1086 άτομα· (πρβλ. Ανδρεάδην, εν Οικονομική Ελλάδι 28 Απριλίου 1912).

27. Συνδυασμός της Εκθέσεως Damula: 1571 ην εδημοσίευσεν ο Gerola, (Monumenti Veneti, 2, σ. 381), προς την ανέκδοτον απογραφήν του Καστροφύλακα (εν Μαρκανή Βιβλιοθήκη, Codex M.C.XC, cl VII) και απογραφή του δουκός Κρήτης Cradenigo: 1627 (Creta Sacra, II. 443).

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

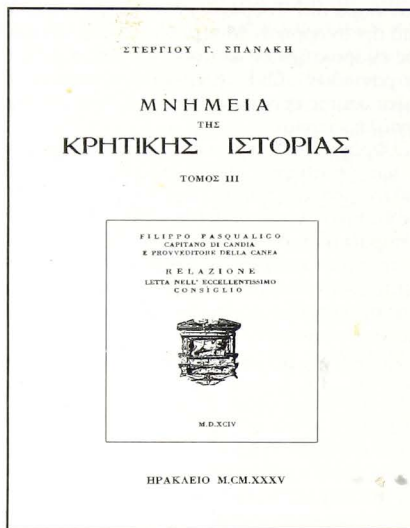
ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελή 2 • 104 39 ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 88.39.951

Υπεύθυνος σύμφωνα με το Νόμο:
Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΝΙΣΗΜ ΜΑΪΣ
Σουρμελή 2

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΤΑΚΑ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Η εβραϊκή συνοικία του Χάντακα, Zudecca ή Ghetto, όπως αναφέρεται, βρισκόταν δυτικά του ναού του Αγ. Πέτρου και κατείχε το χώρο προς Β και ΒΔ της οικίας Καλοκαιρινού, μέχρι το θαλάσσιο τείχος (Μπεντενάκι). Η Εβραϊκή ή Οβρακή, όπως ακουόταν μέχρι σήμερα, ήταν περιφραγμένη με τοίχο και εκλειούσε με πόρτα. Εκεί μέσα βρισκόταν και η Συναγωγή, η οποία σωζόταν μέχρι το

1942. Τότε μέσα στο γενικό ξεχαρβάλωμα, άρχισαν διάφοροι ιδιώτες να την κατεδαφίζουν, για να πάρουν τα υλικά, δίχως να ενδιαφερθεί κανένας από τους τότε αρμόδιους. Για να περισώσω τουλάχιστο το σχεδιάγραμμα της, πήγα με τον αρχιμηχανικό του Δήμου κ. Ιω. Βαρκαράκη, ο οποίος, κατά παράκλησή μου, αποτύπωσε σε πρόχειρο σχεδιάγραμμα, που έχω ακόμη, την κάτοψη και δύο τομές του κτίσματος. Σήμερα δεν σώζεται πια τίποτε. Σχετικά με τους Εβραίους στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας σημειώνω ότι έχει γραφεί τελευταία ειδική μελέτη από τον Joshua Starr: Jewish life in Crete under the rule of Venice, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, τ. XII, σ. 54. Σχετική βιβλιογραφία βλ. Κρητ. Χρονικά, τ. Δ', σ. 363. Βλ. επίσης σχετικά με τους Εβραίους στην Κρήτη: Στ. Ξανθουδίδης, οι Εβραίοι επί Ενετοκρατίας εν Κρήτη, στο περιοδικό Κρητ. Στοά, Ηράκλειο, τ. Β', 1909, σ. 209 - 224. Του ίδιου η Ενετοκρατία εν Κρήτη κ.λπ. σ. 132. Του ίδιου, Χάνδαξ - Ηράκλειον, Ηράκλειον 1927, σ. 92. Στ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορίας, Ηράκλειο 1950, τ. II, σ. 44. V. A.S. Relazioni LXXIV, Relazione di Ben. Moro, (1602). Σχετικά με τη θέση του νεκροταφείου των Εβραίων βλ. L. Quirini, Relazione di tutte le particolarita dell' Isola di Candia 1595, Firenze 1897.

(Από το βιβλίο του Στεργίου Γ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τόμος III, Ηράκλειο).

Οι Εβραίοι της Κρήτης

Συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα

Από τις μειονοτικές κοινότητες της Κρήτης ιδιαίτερος λόγος αξίζει να γίνει για την Εβραϊκή. Οι Εβραίοι της Κρήτης ήταν εγκατεστημένοι σε δικές τους συνοικίες, κατεχοήν στις τρεις πόλεις του νησιού, όπου διέθταν εκπαιδευτήρια και συναγωγές και όπου εμπορεύονταν ή ασκούσαν το επάγγελμα του τοκιστή. Η πολυπληθέστερη και οικονομικά ευρωστότερη εβραϊκή κοινότητα ήταν των Χανίων. Όσα από τα μέλη της είχαν σημαντικά εμπορικά συμφέροντα είχαν αποκτήσει ιταλική ή γαλλική υπηκοότητα. Από τους Εβραίους της υπαίθρου, οι περισσότεροι είχαν μικρομάγαζα ή ήταν γυρολόγοι και κανένας δεν κατείχε γη. Ελληνόγλωσσοι όλοι τους, οι Εβραίοι της Κρήτης δε συνεργάστηκαν κατά κανόνα με τους Τούρκους εναντίον των Χριστιανών. Από τη μεριά τους οι Χριστιανοί της Κρήτης δεν υπήρξαν αντισημίτες. Ωστόσο δεν έλειψαν οι ευκαι-

ρίες για όξυνση των μεταξύ τους σχέσεων.

Οι Ισραηλίτες της Κρήτης υπολογίζονταν κατά την απογραφή του 1857 - 1858 σε 907 άτομα και κατά τα επίσημα τουρκικά ημερολόγια του Βιλαετίου Κρήτης του 1875 και 1876 σε 284 και 345 άτομα αντίστοιχα. Ο Άγγλος πρόξενος Sandwith αναφέρει ότι η εβραϊκή παροικία των Χανίων αριθμούσε 500 άτομα (Σταυράκης, ό.π., μέρος Α', σ.σ. 3, 169, 192. Sandwith προς Derby, αρ. 6, 24 Μαΐου 1875: FO 78/2400, φφ. 146 - 149. βλ. και την προηγούμενη υποσημείωση. Ως προς τα εκπαιδευτήρια βλ. Hillebrandt προς Hunter, αρ. 33, 24 Ιουλ. 1871: SD/T190/2. Αντιεβραϊκές εκδηλώσεις: Vaux προς Decazes, αρ. 35, 29 Μαΐου 1875: CCC/Can 29, φφ. 187 - 188.

(Από το βιβλίο της Ι. Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου *Ελληνικός Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις*, Αθήνα: Βιβλιπωλείο της Εστίας, 1988, σελ. 50).

“ΠΑΛΙΑ ΧΑΝΙΑ”

Του ΜΙΝΩΑ Ζ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΙ

Από το βιβλίο **“Παλιά Χανιά”** του Μίνωα Ζ. Νικολακάκι (Αθήναι, 1961) παραλαμβάνουμε τα παρακάτω αποσπάσματα που αναφέρονται στους Εβραίους κατοίκους των Χανίων. Η επιλογή των αποσπασμάτων έγινε από τον κ. **Αντ. Γ. Πλυμάκη**.

“Τα πριν του 1900 Χανιά δεν είχαν τις πολυάριθμες συνοικίες που έχουν σήμερα. Στον ‘Αη Γιάννη π.χ., πλην της συνώνυμης εκκλησίας και του κτήματος Μαζαλή, καμμία άλλη οικοδομή δεν υπήρχε. Επίσης και τα Λενταριανά ήσαν τότε σχεδόν ανύπαρκτα, γι’ αυτό δε και δεν αναφέρονται καθόλου στην πρώτη απογραφή που έγινε στο νησί μας το 1900. Τότε τα Χανιά είχαν:

- 1) Την εντός των τειχών πόλη με 12.016 κατοίκους
- 2) Τον Δημοτικό Κήπο με 562 κατοίκους
- 3) Το Κουν Καντ με 3.146 κατοίκους
- 4) Τη Νέα Χώρα και το Βαρούσι με 2.163 κατοίκους
- 5) Την Χαλέπα με 3.058 κατοίκους

Σύνολο 20.927 κάτοικοι.

Στο σημείο αυτό καλείται ο αναγνώστης να σκεφθώ, πώς έβαζε τόσο κόσμο, 12.016 κατοίκους, η μέσα πόλη! Πώς ζούσαν δηλαδή, στα στενά της Σπλάντζας και του Τζιτζάρ Κολού - για να περιορισθούμε σε δύο μόνο χαρακτηριστικές συνοικίες - τόσοι άνθρωποι! Εννοείται πως οι κάτοικοι της εντός των τειχών πόλεως ήσαν κατά τα 2/3 Τούρκοι, κείνα τα χρόνια, και διέμεναν κυρίως στο Καστέλλι, την Σπλάντζα και τα στενά της. Επίσης, στη μικρή και τη μεγάλη Εβραϊκή κατοικούσαν περί τους 600 Ισραηλίτες. Ενώ ο Τοπ - χανάς ήταν το άντρο των Χριστιανών... (σελ. 12)

Ο πρώτος κινηματογράφος και ο Εβραίος τελάλης

Αλλά για να ολοκληρώσουμε την ιστορική εξέλιξη της έβδομης τέχνης στα Χανιά, την τόσο κερδοφόρο σήμερα, επιβάλλεται να σημειώσουμε πως τον πρώτο κινηματογράφο που ήρθε στην πόλη μας τον έφεραν στα 1905 οι τότε ενοικιαστές του κέντρου του Δημοτικού Κήπου Κ. Μανωλικάκης και Δ. Σαββάκης. Ο πρώτος, λοιπόν, αυτός κινηματογράφος έπαιζε μόνο τους θερινούς μήνες και στο μέρος ακριβώς που είναι σήμερα το ηγάδι, ως την Στρατιωτική Λέσχη. Για φωτισμό είχαν τοποθετηθεί σε διάφορα μέρη της πλατείας που λειτουργούσε, καμιά δεκαριά τεράστιες λάμπες πετρελαίου που άναβαν στα διαλείμματα από μερικούς ζαμπατζήδες πιτσιρικούς, που οι ίδιοι πάλι, οσάκις επρόκειτο ν’ αρχίσει να παίζεται το έργο, πήγαιναν γρήγο-

ρα - γρήγορα από κάτω από τις λάμπες και με κάτι μακρούς τενεκεδένιους σωλήνες φυσούσαν μ’ όλη τους τη δύναμη για να τις σβήσουν! Ρεύμα φυσικά τότε δεν υπήρχε. Γι’ αυτό ο φωτισμός της ταινίας γινόταν με λάμπες ασετυλίνης, η δε κινηματογραφική μηχανή ήταν χειροκίνητη. Κάθε λίγο δός του σ’ ενέργεια η μαναβέλλα: Ντούκου, ντούκου - ντούκου, ντούκου! Αυτή τη δόλια μαναβέλλα κρατούσε δυναμικά ο γνωστός Εβραίος ντελάλης Γιακώς, με την Κρητική βράκα και το Τούρκικο φέσι. Ο ίδιος συγχρόνως ανέπτυσσε καταλλήλως στο... φιλοθεάμον κοινό και το παιζόμενο έργο. Έτσι κάποτε που παιζόταν ένα μέρος του Ρωσο - Ιαπωνικού πολέμου, ο Γιακώς με την δυνατή φωνή του, ενώ η μαναβέλλα με την οποία κινούσε την κινηματογραφική μηχανή έκανε αδιάκοπα το ντούκου - ντούκου, έλεγε στο κοινό:

- Σεϊριτζήδες! Έχετε το νου σας στο νανί, γιατί εδά θα δίτε κάτι πράματα που ‘ναι στο νου ζαράρι! Κυττάτε τους μικροσκοπικούς Γιαπωνέζους, με τα τόσο δα ποδαράκια, που πήραν σβάρνα και κυνηγούν τους ντεγκλαράδες, τους χαχόλους. Πω, πω, ντροπή τους!

Και σε λίγο πάλι που άλασσε η σκηνή κι είχαμε ένα μέρος από μια των ιδίων λαών, ναυμαχία, ο καλόβολος Γιακώς αβάρετα εξηγούσε με τον τρόπο που ήξερε το παιζόμενο έργο στον κόσμο:

- Σεϊριτζήδες! Κυττάτε πάλι καλά, γιατί τώρα πιαστήκανε οι Ρωσο - Γιαπωνέζοι και στο γιολό. Αν’ έξω από το Πορτ Αρθούρ, γιατί που λέτε, εφέντηδες, γίνεται η ναυμαχία. Κι εδώ οι Γιαπωνέζοι τραβάνε άφοβα και βαράνε διάνα τον ρούσικο στόλο. Να! βουλιάζη κιόλας το πρώτο καράβι. Καίγεται το δεύτερο! Χαλασμός κόσμου!

Άλλοτε πάλι που παρουσίαζε ένα ερωτικό δράμα ο χειροκίνητος κινηματογράφος του 1905, ο Εβραίος τελάλης άρχιζε την εξήγησή του ως εξής:

- Παρακαλώ, προσοχή! Τα... αίματα θ’ ανάψουν τώρα που θα φανή μισόγυμνη η Νουριγιέ χανούμ. Δέτε την, είναι μπουκιά και συχώριο! Ο σπανός που ‘ναι δίπλα της είναι ο αγαπητικός της, ο άλλος ο μουστακαλής είναι ο άντρας της. Βλέπετε την καλά που κάνει τα γλυκά μάπα στον φίλο, που στο τέλος θα τον πάρη και θ’ αφήση μπουκάλια τον σύζυγο! Να κι η ωραία κρεββατοκάμαρά της. Όλα είναι τώρα δικά τους. Να ζητήσουν! Και στα δικά σας ανύπαντρες!

Έτσι έδινε κι έπαιρνε τέλος κάθε φορά η ταινία. Η εξήγηση του παιζόμενου έργου που γινόταν από τον Εβραίο ντελάλη, ήταν απόλαυση! Ο κόσμος τὸ ‘ρχνε στο σορολόπι, διασκεδάζοντας και με το έργο και με τον “εξηγητή” του”. (σελ. 23 & 24).

Μια ταιριαστή συνεργασία

"Η σάτιρα λεπτή, αλλά και καυστική, έδινε κι έπαιρνε τον παλιότερο καιρό στην πόλη μας. Επί κεφαλής των σατιρογράφων μας ήταν τρεις κυρίως τύποι των παλιών Χανιών, παντελώς ανόμοιοι στην εμφάνισι και στις αρχές, αλλά πολύ στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους: ο Λυκούργος Κ. Κυδωνάκης, Φρένκο Π. Δελφίνο και Αλκιβιάδης Α. Λαζαρίδης. Η αλησμόνητη αυτή τριανδρία, με την έξυπνη και πολλές φορές προφητική σάτιρά της, διασκεδάζε λαμπρά κάθε λίγο και λιγάκι τη γενιά που μας πέρασε και τη γενιά μας.

...Το δεύτερο μέλος της συντροφιάς ήταν ο Φρένκο Π. Δελφίνο, που στα σατιρικά ποιήματά της πρόσθετε κάπου - κάπου και καμιά ξένη λέξη, ιταλική ως επί το πολύ, ή και φράση, για να δώσει με αυτήν περισσότερο σατιρικό τόνο στο στίχο. Ο Δελφίνο ήταν εύχαρις και διαλεκτός τύπος του παλιού καλού μας καιρού, ένας άντρας αρκετά πνευματώδης, με λαϊκή όμως παρά με αριστοκρατική εκφραση, αν και προερχόταν από τον διπλωματικό κλάδο..." (σελ. 131 & 132).

Ο Ύμνος των Εβραίων

"Ο... "ύμνος" των Εβραίων ήταν το πρώτο τραγούδι που παρουσίασε στο κοινό της πόλεως μας η συντροφιά Κυδωνάκι. Κρίνουμε όμως αναγκαίο, πριν τον παραθέσουμε, να δώσουμε μερικές επεξηγήσεις για κείνους που πρώτη φορά λαμβάνουν γνώση του.

Οι λέξεις που θέλουν επεξήγηση είναι οι εξής:
Γιουντισλάντ, Γιαχουντισλάντ = Χώρα των Εβραίων

Uber alles	= υπεράνω όλων
τζίζει	= πειράζει
νο κέρες	= μη κάνεις
μα δα	= μα τώρα
με τέμπος	= με τρόπο
Θέος	= Θεός
σατσι	= σακκί
ματάτσα	= ματάκια
τσαιρός	= καιρός
Νταβάκι	= μικρός Δαυίδ
λειψά	= ανάλατα
οτσύλοι	= σκύλοι
Σαμπά	= Σάββατο
Γαβανάδες	= Έλληνες
τεκουφά	= δέηση
Ταγάρ	= Τούρκοι
αγριμούτσες	= ακρίδες
ετσεί	= εκεί
τσ' ο	= κι ο
πατρντισί	= θρίαμβο
τσαι	= και
ντίγρης	= τίγρης
Λεών	= Ο μοναχογιός του Χαχάμη της Εβραϊκής

Ευλαγών, ένας τόσος δα (μια μπουκιά) Εβραίος, που υπηρετούσε στο εδώ Γαλλικό Ταχυδρομείο και μετά την κατάργησή του μεταπήδησε στο δικό μας Ταχυδρομείο.

Αυτού, λοιπόν, του σπιθαμιαίου Λεών, ήθελε ο ποιητής μας τη φάτσα να την έχη στη μέση η σημαία του νέου εβραϊκού κράτους, για να... προκαλή το φόβο και τον τρόμο κάθε εχθρικού στοιχείου!

Επίσης, ο Γιουσούας Γαμβάης ήταν ένας κοντόχοντρος Εβραίος, με μουστάκι α λα Πρίγκηπα Γεώργιο, με άσπρο πλατύ ζωνάρι στη μέση και μικρό φεσάκι στο κεφάλι. Ήταν από τους Τουρκόφιλους Εβραίους. Εξασκούσε το επάγγελμα του ταβερνιάρη, είχε δε το φτωχό αργαστήρι του στην είσοδο της εβραϊκής. Ο Γαμβάης έκανε στους ομοθηρικούς του και μόνο τον λιονταρή, γιατί μονάχα σ' αυτούς περνούσε ο μογιάς του. Ήταν με άλλα λόγια ψευτοπαλληκάρης. Γι' αυτό ο Κυδωνάκης στο παραθέμενο ποίημά του τον αποκαλεί... "τίγρη της εβραϊκής"!

Έπειτα από τις επεξηγήσεις αυτές, δίνουμε, δίχως φόβο και πάθος, αυτούσιο τον... "εθνικό ύμνο" της πριν 45 χρόνια Χανιώτικης εβραϊκής παροικίας.

Γιουντισλάντ, Γιουντισλάντ, Γιαχουντισλάντ
Uber alles, uber alles.

Σιγά μωρέ: νο κέρες, νο κέρες σαματά,
Με τέμπος οι κακοί, οι γι' οχτροί
Θα μπουέ στο.. σατσι!

Απ' τον τσαιρό του Ηρώδη,
Γενήκαμε φτερά,
Κι ωσάν τις αγριμούτσες
Επιάσαμ' τον ντουινά!

Ταντέλλες, μαστραπάδες,
Κομπιά και γυαλικά,
Τση πήχυς βρακοζώνες,
Πουλούσαμ' οφθηνά!

Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
Είχαμε τεκουφά!
Τσαι τρώγαμε λαδάτσι,
Κασέρι τσαι... λειψά!

Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
Δοξάζαμ' το Θεό,
Να... βγάνη τα ματάτσα
Όλων μας των οχτρώ!

Μα δα το είπε ο Θεός,
Να δούμε λεφτεριά,
Κι ένα.. οφθηνό Νταβάκι,
θα βρούμε βασιληά!

Θά 'χουμε οστη παντιέρας μας
Τη μέση, το Λεών,
Πεντάλφα, τσ' αστρουλάτσα,
Γύρω, λογίων - λογίων.

Να δούνε τσαι οχτροί μας,
Μεγάλην Οβρατσή,
Τσ' ο κόσμος θα τρομάξη,
Τσιφούτ πατρντισί!

Το' ο Γιουσούας Γαμβάης,
Ο ντίγρης στ' Οβρατοής,
'Οντές θα ξεσπαθώση
Ξωπίσω τ' ούλοι εμείς...

Οι στούλοι, οι Γαβανάδες,
Και τα Ταγάρ μαζί,
Πυθάρια θ' αγοράζουν,
Για να κρυφτούν ετσεί!
Το' όποιος δεν του γουστάρει,
Μια τέτοια Οβρατοή,
Τζίζει του, δεν τ' ατζίζει,
'Άλλο σείρι ας βρη...

Γιουντισλάντ, Γιουντισλάντ, Γιαχουντισλάντ
Über alles, über alles...

Αυτός ήταν ο ύμνος των Εβραίων, που τον έψαλαν πά-
νω στον προπολεμικό Γερμανικό τοιούτο, τα μετά τον
πρώτο παγκόσμιο πόλεμο χρόνια, στα σαλόνια, στα κέ-
ντρα και στους δρόμους, με μεγάλο ενθουσιασμό και κέ-
φι, όχι μονάχα οι δικοί μας και οι Τουρκοκρήτες, αλλά
και αυτοί οι συμπολίτες μας Εβραίοι, μεταξύ των οποίων
ο Μωύζ Κοέν, ο Λεών Ισχακίς, οι 'Άλμπερτ, οι Σάρδες, οι
Φράγκοι, οι Μινέρβοι, οι Βεντουραίοι, οι Κωνσταντίνη-
δες, οι Μόλχοι, οι Σεζάνοι, οι Σαρφάτδες, οι Σερένοι, οι
Αττίες, οι Χανέν, οι Διαμάντηδες κι ένα σωρό άλλοι".
(σελ. 135 - 137).

Το κάζο πεσάντο του Κωνσταντίνη

Μια που αρχίσαμε με τον... "εθνικό ύμνο" των Εβραι-
ων, ας συνεχίσουμε και μ' ένα άλλο εβραϊκό τραγούδι,
τον Σολομού Κωνσταντίνη. Τέτοια πρέπει να είναι η σει-
ρά.

Ο Σολομός Κωνσταντίνης, έμπορος έτοιμων φορεμά-
των, είχε το κατάστημά του στο Σαντριβάνι και ακριβώς ε-
κεί που διατηρεί σήμερα το καπνοπωλείο του ο κ. Γ. Νιό-
λης. Ήταν άντρας με αθλητικό παράστημα, ευγενικός κι
ακέραιου χαρακτήρος, αλλά και φιλόργυρος μεγάλης
ολκής. Ποτέ δεν τον είχε δη κανένας όχι μόνο μέσα σε α-
μάξι, σε μπουραρία ή σε κινηματογράφο, αλλ' ούτε και σε
καφενείο! Αυτός λοιπόν ο άνθρωπος, ο "φύσει" τζιγκού-
νης, ο τόσο σφιχτός, ανακατευόταν με "αλευρέδες". Τ' άρε-
σε ο... εμπορικός τζόγος! Μείπη στα λάδια δεν έβαζε το
Γαβρίλη Ισχακή ή κανέναν άλλο ομόθηρσκό του, αλλά
τον Χιρκαδάκι, έναν ικανό και τίμιο Τούρκο, και τούτο
γιατί τον θεωρούσε, ως ισχυριζόταν, τυχερό. Και όμως, το
ίδιο το δόλιο το Χιρκαδάκι, μια μέρα του Θεού που έπαιξε
το... κανόνι ο "λαδομαγατζές" των Φράγκων, πήγε στο ε-
τοιματζίδικο του και με την επιβαλλόμενη προσοχή του ε-
γνώρισε το βαρυσήμαντο γεγονός! Η αλήθεια όμως είναι
πως ο Κωνσταντίνης τη μεγάλη αυτή εμπορική καταστρο-
φή που έπαθε, την είχε πρωτοδή στ' όνειρό του! Και την εί-
χε μάλιστα περιγράψει με αρκετή ζωντάνια. Στο σημείο
όμως αυτό ας αφήσουμε τον Χανιώτη σαπιρογράφο να

πάρη τον λόγο:

Την Τρίτη βράδυ τόδα στ' όνειρό μου:
Κάζο πεσάντο* θά 'ρθη στην Οβρατοή.
Κι όταν επήγα στο ετοιματζίδικο μου,
Το Χιρκαδάτσι μ' ανήμνε ετσεί!

- Σιορ Σολομό, να σε το πώ;
- Μετά χαράς, να με το πης.
- Σφίξου καλά, μη... ξιπαστής!
... Ελαδωθήκανε και παν,
Τα παραδάκια σου...

... - Αράν!

Για το Θεό, τι ξαφνικό!

Όφου και μ' αμολάραν τα νεφρά μου.
Τρεχάτε, φέρτε τα παιδάτσα μου εδώ,
Φέρτε τσαι την εικόνα τση μαμάς μου,
Να κλάψουμε όλοι εν χωρώ!

* Κάζο πεσάντο = βαρύ ατύχημα, συμφορά.

Κι όταν μαζεύτηκαν όλοι οι δικοί του στο ετοιματζίδικο
του, έχοντας στο μέσο την εικόνα της γρηάς Κωνσταντί-
ναινας, ακούστηκε ο πολύς Σολομός να τους λή για πα-
ρηγορία:

Μαζί δεν τρώγαμε τα λιμπινάτσα,
Σπόρους και μαρουλάτσι τρυφερό,
Και το Σαμπά, για τα παντελονάτσα,
Το μαγαζάκι δεν τόχαμε ανοιχτό;

Οι Κωνσταντίνηδες όμως κάθε άλλο παρά παρηγοριό-
ταν με τα λόγια αυτά του αρχηγού της οικογένειάς τους.
Απεναντίας, με δαύτα γινόταν μπαρούτι. Γιατί αναλογί-
ζονταν την σκληρή και δίχως διακοπή εργασία που τόσα
χρόνια έκαναν και τις αιματηρές οικονομίες, για να κερ-
δίσουν τα χρήματα με τα οποία είχαν πάρει και ακουμπή-
σει στον "φαληρισμένο λαδομαγατζέ" των Φράγκων τις
2.000 οκ. το λάδι. Κι αποφάσισαν να χειροδικήσουν. Αλλ'
όχι, προς Θεού, με πιστόλι. Οι Εβραίοι της τότε μακάρι-
ας εποχής συχαίνονταν υπερβολικά τα αίματα. Γι' αυτό άλλα
ήσαν τ' άρματά τους. Περισσότερο φιλάνθρωπα! Ας αφή-
σουμε όμως τον ποιητή μας να τελέψη το έργο του με τη λε-
πτή ειρωνία του:

Γλακάτε ούλοι τσ' είναι ξαγριωμένοι,
Ζακώ, Λεβή, Μωσάκι, Μαζαλτώ,
Με δυό βελόνες είναι... αρματωμένοι!
Μα τη ψυχίτσα μου, θα κάμουν... φονικό!

Τη στιγμή εκείνη της μεγάλης απελπισίας, που όλοι
τους κρατώντας τα κεφάλια τους έκλαιγαν τη Μοίρα τους,
ήρθε η σκέψη σ' έναν απ' αυτούς να φωνάξη τον καφεπώ-
λη Αλή, τον καμπούρη, που είχε το καφενείο του εκεί που
το έχει σήμερα ο Γιάννης Μπουρνέτας, για να τους προ-
σκομίση δυό τσικουδιές. Δεν τον το επέτρεψαν όμως οι
άλλοι, επικαλούμενοι την... ακρίβεια του ποτού!

-Φέρε, Αλή, δυό τσικουδιές!
- Για το Θεό, τσ' είναι... ακριβές!

Και το τραγούδι αυτό το έψαλαν με αδιάπτωτο κέφι οι
Χανιώτες της περασμένης γενιάς, πάνω σ' ένα ευθύμο
σκοπό των "Παναθηναίων" του 1912". (σελ. 139 & 140).

ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΧΑΝΙΑ ΟΙ ΟΡΓΑΝΟΠΑΙΧΤΕΣ

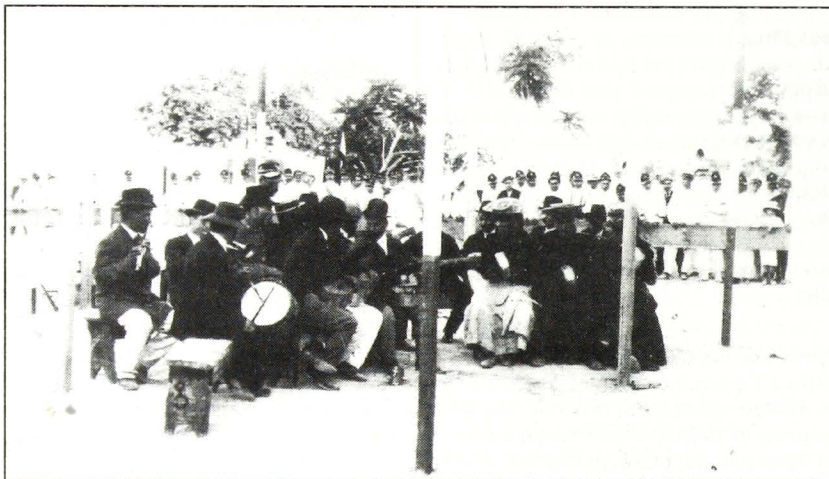
ΤΟΥ κ. ΝΙΚΟΥ Π. ΜΗΤΣΑΚΑΚΗ

Σήμερα θα αναφερθώ σε μια τάξη επαγγελματιών, ή ημιεπαγγελματιών που ακμάζει σήμερα σ' όλο το νομό, αλλά και σ' όλη την Κρήτη μας.

Πρόκειται για τους μουσικούς, "Οργανοπαίχτες" τους έλεγαν, τότε που με την τέχνη τους διασκέδαζαν τους Χανιώτες, γιατί τότε δεν υπήρχαν ραδιόφωνα και λοιπά μουσικά είδη που υπάρχουν σήμερα.

Και δεν εννοώ βέβαια τους μουσικούς που είχαν σπουδάσει στα ωδεία και οι οποίοι πολλοί απ' αυτούς εχοίτευαν τους φιλόμους των Χανίων όπως ενδεικτικά αναφέρω μερικούς. Τον Ορέστη Πέρση, τον Καντέρη, το Σφακιωτάκη, τον Καβαληνέα και τον πολυπράγμονα Μιχ. Βλαζάκη.

Όλοι αυτοί ήταν επαγγελματίες μουσικοί. Εδώ όμως θα αναφέρω και κάποιον υπέροχο βιολιστή όστις έγινε καθηγητής και διευθυντής του Ωδείου της Χίου. Πρόκειται για κάποιο Πολιτόπουλο που πολλές φορές όταν έπαιζε στον καθρέπτη μπροστά έκλαιγε συγκινημένος από τις γλυκές νότες του βιολιού του. Εκτός όμως των επαγγελματιών ήταν κι άλλοι από-

"Καμώντες" στους ιταλικούς στρατώνες.

φοίτοι του Ωδείου αλλά αυτοί έπαιζαν ερασιτεχνικά, όπως ο Μιχ. Χαχαρίδης, ο Μιχ. Βατικιώτης κ.λπ.

Τσως να μου διαφύγουν μερικοί. Θα αναφέρω όμως απ' αυτούς που γνώρισα όσους θυμηθώ. Και

πρώτους αναφέρω τους "Καμώντες".

Αυτοί ήταν ένα γκρουπ, 4 Εβραίοι μουσικοί, που έπαιζαν όλων των ειδών μουσική. Από μεθυστικούς ισπανικούς σκοπούς "εδώ θα σημειώσω ότι κατάγονταν από Ισπανοεβραίους που κατέφυγαν εδώ στην Ελλάδα κατά τον διωγμό των από τους ιεροξεταστές της εποχής εκείνης, τα λικνιστικά βαλς της Ευρώπης και λοιπούς μοντέρνους σκοπούς της εποχής, μέχρι Αμανέδες της Ανατολής, ελληνικούς δημοτικούς και χωριστά

τους κρητικούς σκοπούς. Ήσαν δε άψογοι και στην τέχνη τους και στην συμπεριφορά τους. Γι' αυτό το κοινό τους εκτιμούσε πάρα πολύ".

(Αποσπάσματα από άρθρο στον **Κήρυκα** (Χανίων), στις 8.1.1989).

Χορευτική στιγμή.

Κρητικοί στίχοι εκ παλαιών χειρογράφων

Περνώ και μπαίνω για νερό,
να πι(χ)ιώ, γιατί είναι δροσερό,
να σβήσω την φωτιά μου,
που έχει η καρδιά μου.

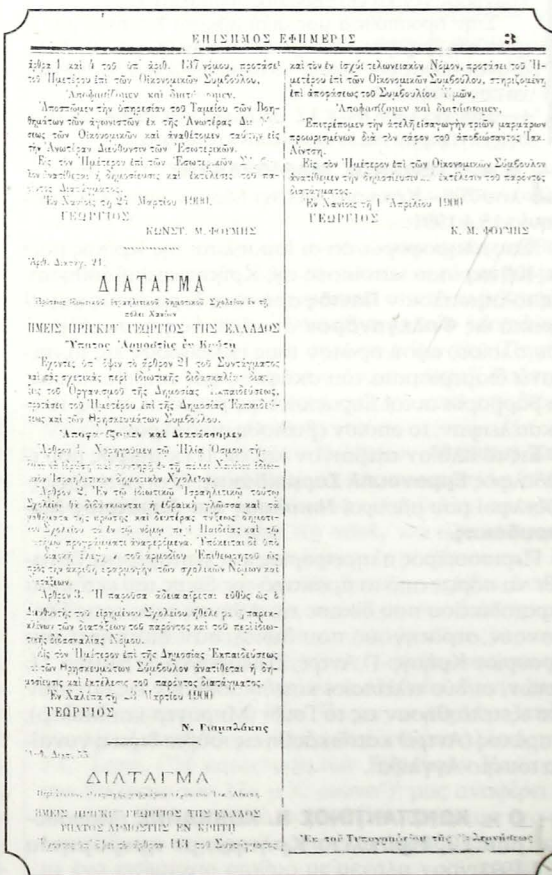
τῇ στέρνας, που 'ναι δροσερό.
Σέρνει το και μου δίνει,
και την φωτιά μου σβήνει.

Πιάνει με το χεράκι της
το όμορφο μπαρδάκι της,
γεμιζει το φέρνει,
και ευθύς τρόμος με παίρνει.

Τρέμει η καρδιά και λακταρεί
που 'ρέγεται και την θωρή,

τα μάτια και τα χείλη
μοιάζει την Ερωφίλη.

(Από την **Επετηρίδα Εταιρείας Κρητικών Σπουδών**, τόμος Β). (Στοιχεία για τις **Ιστοραβλικές Κοινοότητες της Κρήτης** έχουν δημοσιευθεί επίσης στα τεύχη 39/ αφιέρωμα, 59/ σελ. 7, 63, 68/ σελ. 42, 75/ σελ. 5, 90/ σελ. 6, 101/ αφιέρωμα, 102/ σελ. 23 και 110/ σελ. 6) του περιοδικού "Χρονικό".

Φωτοτυπία Διατάγματος από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Στοιχεία από Κρητικούς που έζησαν τα γεγονότα.

Με την ευκαιρία του εορτασμού των 50 χρόνων της Μάχης της Κρήτης, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος έστειλε σ' όλες τις εφημερίδες και τους ραδιοσταθμούς της Μεγαλονήσου επιστολή, στην οποία ανέφερε:

"Στις 6 Ιουνίου 1944, η Γκεστάπο υποχρέωσε όλους τους Εβραίους της Κρήτης να επιβιβαστούν στο Ηράκλειο σ' ένα πλοίο μαζί με περίπου 400 Χριστιανούς ομήρους. Όταν το καράβι βγήκε στα ανοιχτά, το γερμανικό πλήρωμα απεχώρησε και το πλοίο βυθίστηκε κοντά στη Φολέγανδρο με όλους τους επιβαίνοντες.

Μετά τον πόλεμο αρχίσαμε να ζητάμε περισσότερα στοιχεία για την ομαδική εξόντωση των ομοθρήσκων μας και των Χριστιανών επιβαινόντων (το όνομα του πλοίου, μαρτυρίες μαρτύρων, ονόματα επιβατών, προσωπικές αναμνήσεις γενικά για Εβραίους συμπολίτες κ.λπ.).

Στην προσπάθειά μας αυτή αρκετοί Κρητικοί μας έχουν ήδη βοηθήσει. Θα παρακαλούσαμε θερμά, αν κάποιος αναγνώστης σας θέλουν να συμπληρώσουν τα στοιχεία, να μας γράψουν".

Στην έκκληση του Κ.Ι.Σ. απάντησαν οι παρακάτω, οι οποίοι ανέφεραν και τα συνοδευόντα στοιχεία:

Ο κ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ (Σοφ. Βενιζέλου 798 - Κόκκινο Μετόχι Μουρνιών) με ημερομηνία 15.4.1991:

"Σας πληροφορώ, ότι οι Ισραηλίται της Κρήτης μαζί με 400 περίπου κατοίκους της Κρήτης επεβίβασθησαν εις το ατμόπλοιο **Πνινός** από τους Γερμανούς και ανοικτά εις **Φολέγανδρον** άνοιξαν τις μπουκαπόρτες του πλοίου, αφού πρώτον τους εκλείδωσαν εις τα στεγανά διαμερίσματα του σκάφους και επιβιβάσθέντες οι βάρβαροι αυτοί Ευρωπαίοι εις βενζινακάτους, το εγκατέλειψαν, το οποίον εβυθίσθη αὐτανδρον.

Εις το πλοίον επέβαινον και οι: 1) εκ μητρός μου εξαδελφος **Εμμανουήλ Σαρμπιδάκης**, 2) οι εκ πατρός εξαδελφοί μου αδελφοί **Νικόλαος και Δημήτριος Μαθιουδάκης**.

Περισσότερας πληροφορίας και λεπτομέρειες δύνασθε να πάρετε από τα πρακτικά της δίκης του εκτάκτου στρατοδικείου που δίκασε εις Αθήνας τους τρεις Γερμανούς στρατηγούς που διετέλεσαν διοικηταί του φρουρίου Κρήτης: 1) Αντρέ, 2) Μπρόγερ, 3) Μύλερ. Εξ αυτών, οι δύο τελευταίοι κατεδικάσθησαν εις θάνατον και εξετελέσθησαν εις το Γουδι (Μπρόγερ και Μύλερ), ο πρώτος (Αντρέ) κατεδικάσθη εις ισόβια διότι η γυναίκα του ήτο Αγγλίδα".

Ο κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΚΟΚΚΑΛΗΣ (Μουσούρου 20, Ηράκλειο Κρήτης), με ημερομηνία 16.4.1991:

"Την εποχήν εκείνην είχα τεθεί εις την υπηρεσίαν του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Κάθε πρωί επήγαινα στο στρατόπεδο των κρατουμένων από τους Γερμα-

νούς, εμετρούσα πόσοι ήταν, επήγαινα στην αποθήκη του Ερυθρού και έπαιρνα ανάλογα τρόφιμα, τα εμαγειρευαν εθελόντριες γυναίκες και το μεσημέρι τα μετέφερα με ένα κάρρο στο στρατόπεδο και εμοίραζα το φαγητό στους κρατουμένους. Στο ίδιο στρατόπεδο συγκέντρωσαν οι Ναζί όλους τους Ισραηλίτες της Κρήτης. Κάθε μέρα που τους επισκεπτόμουν, τους εξυπηρετούσα στις ανάγκες τους. Άλλος ήθελε φάρμακα, άλλος σιγάρα και άλλος κάτι άλλο. Μια μέρα που πέθανε ένας, νομιζώ πως ήταν ραββίνος, ενδιαφέρθηκα να μεταφερθεί στο Πανάσιον Νοσοκομείον και από εκεί το υπηρετικόν προσωπικό, που ήσαν Έλληνες, ανέλαβε την κηδεία του.

Την ημέρα που θα έφευγαν με χαιρετούσαν με δάκρυα. Όταν έγινε η καταβύθισις του πλοίου, είπαν οι Ναζί ότι οι Άγγλοι εβύθισαν το πλοίο. Αυτό ήτο ψέμμα".

Ο κ. ΣΤΥΛ. Ε. ΜΑΥΡΑΚΗΣ (Ηράκλειο Κρήτης), με ημερομηνία 12.4.1991:

"Είμαι δικηγόρος και μένω εις Ηράκλειον Κρήτης. Μαζί με τους Εβραίους της Κρήτης οι Γερμανοί είχαν συλλάβει 200 περίπου άτομα Κρητικούς. Την προηγούμενην ημέραν της αναχωρήσεως του πλοίου, απ' εδω πήγα εις τον **Μητροπολίτην Κρήτης Ευγένιον Ψαλιδάκην** και τον παρεκάλεσα να συναντηθεί με τον Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή και να του ζητήσει να μη φύγουν δια Γερμανία Εβραίοι και ντόπιοι συλληφθέντες, διότι πρόκειται περί φιλησύχων ανθρώπων και αδικώς συνελήφθησαν όλοι. Ο Μητροπολίτης πήγε και τον παρεκάλεσε. Ως μου είπε όταν επέστρεψε, του είπε ο Γερμανός Διοικητής τα επόμενα:

Εκπληρσομαι δέσποτα δια το αίτημά σας. Διότι πρόκειται περί εγκληματιών και αναρχικών και πρέπει να χαιρεσθε, διότι με την απομάκρυνσίν των θα εξυγιανθεί ο πληθυσμός της Κρήτης.

Μετά την απόλπειαν Εβραίων Κρήτης και των μετ' αυτών 200 ντόπιων, έκαμα αίτηση προς το Πρωτοδικείον Ηρακλείου να βεβαιωθεί δικαστικώς ο θάνατος 20 ανθρώπων απ' αυτούς από το χωρίον **Μαγαρικόρι Πυργιωτίσσης Ηρακλείου Κρήτης**. Ζήτησα δια το δικαστήριον πληροφορίες από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό. Μου απάντησε δι' εγγράφου, το οποίον δυσκολεύομαι σήμερον να ανεύρω, ως ακολούθως:

"... από τας πληροφορίας και τα στοιχεία τα οποία έχομεν, το πλοίον με τους Εβραίους και Κρήτες το εβύθισαν οι ίδιοι οι Γερμανοί, αφού το πλήρωμα εκ Γερμανών απεμακρύνθη προηγούμενως εξ αυτού με βάρκες εις το μέσον της αποστάσεως μεταξύ Ηρακλείου και Αθηνών και κατόπιν ισχυρίσθησαν ότι το ετορπίλλισε αγγλικό υποβρύχιο"...

Μεσσιανικές προσδοκίες εις την Πελοπόννησον

(Ισραηλιτικές Κοινότητες στην Ανδραβίδα και στην Πάτρα).

Του κ. STEVE BOWMAN,
του Πανεπιστημίου Cincinnati των ΗΠΑ

Οταν πήγε με ένα ψαράδικο πλοίο στην Ανδραβίδα και έφθασε εκεί, είδε Εβραίους συγκεντρωμένους. Φώναξε στον **Mar Leon** και τον ρώτησε: "Είσαι Εβραίος;". Αυτός του απάντησε: "Ναι". Ο **Mar Leon** είπε σε εμάς την αλήθεια, και μετά έφυγε πήγε με τον **R. Elia Haparnas** και τον **R. David Hamelamed**. Πήγαμε στο μέρος όπου μας είπε ο **Mar Leon**, όπου "**ο κρυμμένος βασιλιάς**" έστελνε γράμματα στους βασιλείς Ισπανίας, Γερμανίας και άλλων βασιλείων. (όλα αυτά πηγαινόντας στην Πελοπόννησο, στον Μωρέα κατά το κείμενο).

Αυτά τα διηγείται ο **Μιχαήλ Μπεν (υιός) Σάμουελ**. Στο πρώτο σημείο δίνουμε έμφαση στην **Ανδραβίδα**, όπου ήταν η πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, και πολιτικό και διοικητικό κέντρο των γαλλικών κατακτήσεων του Μωρέως.

Η ύπαρξη μιας Εβραϊκής Κοινότητας στα περίχωρα των Πατρών (κοντά στην Πάτρα), είναι μια καθαρή ένδειξη¹, ότι στο νέο κέντρο της Ανδραβίδας, θα ήταν ελκυστική η διαμονή μιας Εβραϊκής Κοινότητας, κατά την διάρκεια του 13ου μ.Χ. αιώνας. Λίγες ώρες ταξίδι απείχε και ο Κορινθιακός κόλπος.

Όλα αυτά αποτελούν μία μοναδική πηγή ότι υπήρχε στην Ανδραβίδα μία Εβραϊκή Κοινότητα, και αυτή η πηγή αποτελεί αντικειμενική ένδειξη, ότι ήταν ακόμη μία καλώς υφιστάμενη και αυτοδιοικούμενη Εβραϊκή Κοινότητα, όπως φαίνεται και από τις αναφορές για του **R. Elia Haparnas**, **Mar Leon** και **R. David Hamelamed**. Τα τρία αυτά εβραϊκά πρόσωπα, όπως και η κατάσταση της Εβραϊκής Κοινότητας της Ανδραβίδας, μνημονεύονται από τον καθηγητή κ. **Zvi Ankori**, στο έργο του: "**Karaites in Byzantium. The formative years 970 - 1300 c.e.**". (New York and Jerusalem 1959, σελ. 158 ή 277) και από τον συγγραφέα κ. **A. Newbauer** "**Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian Library**" (Vol. I, Οξφόρδη, Αγγλία 1886)².

Η ημερομηνία αφίξεως στην Ανδραβίδα, θεωρείται σαν ένα σημαντικό ντοκουμέντο: ήταν το Σάββατο στις 28 του Τισρί (Tishre) που αναφέρεται αντικειμενικά στα χρόνια μεταξύ του 1241 - 1260 μ.Χ. Επικοινωνήσε με τον Εβραίο σε μία κοινή γλώσσα ελληνική ή ιταλική σε μία χρονική εποχή και περίοδο όπου στον Μωρέα μιλιόταν η ελληνική, η ιταλική, η λατινική, η γαλλική, η ισπανική, η τουρκική, η αλβανική, κ.τλ. Ο Εβραίος με τον οποίο επικοινωνήσε, όπως αναφέρεται, ήξερε πολύ καλά και κατείχε απόλυτα τις Δέκα Εντολές και ήταν πολύ δεμένος με τις εβραϊκές παραδόσεις.

Αν δεν ήταν Εβραίος, αυτό θα φαινόταν από την έλλειψη των παραπάνω³. Ήταν ένας πολύ καλλιεργημέ-

νος και πολύγλωσσος Εβραίος. Η φράση "**κρυμμένος βασιλιάς**", σημαίνει "**αναμενόμενος βασιλιάς**". Τελικώς καταλήγει ότι ήταν Εβραίος της Πελοποννήσου που του μίλησε ελληνικά (ο **Mar Leon**, κατά το κείμενο).

Τα μεσσιανικά αυτά φαινόμενα για "αναμενόμενο βασιλιά", ήταν πολύ γνωστά στα μέσα του 13ου μ.Χ. αιώνα. Ο ερευνητής κ. **Steve Bowman**, του Πανεπιστημίου Σινσινάτι των ΗΠΑ, συνεχίζοντας στην ίδια εργασία, μας αναφέρει επίσης στην εν λόγω έρευνά του για κάποιον Εβραίο ονόματι **Αβραάμ Abulafia**.

Όσα ο **Abulafia** αναφέρει στην αυτοβιογραφία του, είναι πολύ χρήσιμα και συνεισφέρουν πολύ στην έρευνα. Οι μεσσιανικές προσδοκίες των Ισπανοεβραίων για τις κρυμμένες Δέκα Εντολές πίσω από τον ποταμό Σαμπά-τυον, που είχαν θεωρηθεί μέχρι τότε από τις Εβραϊκές Κοινότητες ότι είχαν εξαφανισθεί, αναφέρονται από το **Osar Eden Canur** σε A. Jellinek, "**Bet Hamidrah**", (Vol. III, ανατυπ. στην Ιερουσαλήμ, 1967, p.p. XL. XL/i).

Συνεχίζοντας, ο ερευνητής κ. **Steve Bowman** αναφέρει⁴ ότι αυτές οι μεσσιανικές προσδοκίες ακολούθησαν τους Ισπανοεβραίους όταν εγκατέλειψαν την Ισπανία στις ελληνικές χώρες και πόλεις όπου εγκατεστάθηκαν. Όσον αφορά δε τον **Αβραάμ Abulafia**, μία πηγή μας αναφέρει ότι με ένα βενετικό πλοίο του 13ου μ.Χ. αιώνα, ταξίδεψε στην Κύπρο, Ρόδο, Κρήτη, στον Μοριά και σε άλλες περιοχές και τελικά πήγε στην Βενετία. (Πηγή **F.C. Lane**. "**Βενετία μία Ναυτική Δημοκρατία**", Βαλτιμόρη ΗΠΑ 1973. Βχρήκε μάλιστα σύζυγο κατά την διάρκεια του ταξιδιού του).

Ο **Abulafia** αποκαλεί το Βυζάντιο, **Malkhut Xavan**, το βασίλειο της Ελλάδος. Έφθασε στην πόλη των **Πατρών** το 1279 μ.Χ. όπου έγραψε ένα βιβλίο προφητείας που ονομάζονταν **Sefer Ha edut**, και που αναφερόταν στην μελλοντική αποκατάσταση του περιούσιου λαού του Ισραήλ σε μία ενιαία και δυνατή πατρίδα. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πόσο χρονικό διάστημα έμεινε στην Πάτρα και γενικότερα στις ελλαδικές περιοχές.

Ο κ. **Steve Bowman**, υποθέτει, βασίζόμενος στο παραπάνω έργο του **F.C. Lane**, ότι ο **Abulafia**, έμεινε στις ελλαδικές περιοχές και στην Πάτρα, το λιγότερο από ένα έως δύο χρόνια. Ο ερευνητής με βάση ένα άλλο έργο του **F.C. Lane**, ("**Η κατάσταση των Εβραϊκών Κοινοτήτων στο Βυζάντιο τον 13ο μ.Χ. αιώνα**")⁵ μας αναφέρει ότι ο **Abulafia** ταξίδεψε από το 1260 μ.Χ. και έκανε ένα μεγάλο ταξίδι στο σημερινό κράτος του Ισραήλ και τη Βενετία, με ένα ενδιάμεσο σταθμό με μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κρήτη. Ο **Abulafia** είχε επηρεασθεί στο πρόσωπο αυτό ταξίδι του, από τις κρυμμένες Δέκα Εντολές και πήγε στην Ανδραβίδα γι' αυτό το σκοπό, ή όχι;

Μεσσιανικές προσδοκίες εις την Πελοπόννησον

Διάφορες λατινικές και εβραϊκές πηγές*, και ιδιαίτερα μία εβραϊκή πηγή, ένα Piyyut ενός Ισπανοεβραίου ονόματι **Meshullam Dapierra**, μας αναφέρει για κρυμμένες Εντολές όπου μεταφέρθηκαν μαζί με τα όνειρα και τις ελπίδες των Ισπανοεβραίων, εκτός από τις ελληνικές περιοχές, στην Βαγδάτη, Χαλέπι και τη Δαμασκό. Το χρονικό του **Ματαθία των Παρισίων**, το 1241 μ.Χ. δείχνει τα ευγενή οράματα των Εβραίων που με αυτά ήθελαν να υπερπεράσουν τα νέα από τις επιτυχίες των **Mongols**⁷. Ο κ. Bowman, δεν διευκρινίζει, ούτε αναφέρει ποιους ονομάζει "Mongols", ούτε επίσης αναφέρει τίποτε για την επίδραση των "Mongols" και την τυχόν επιρροή τους πάνω στον Abulafia. Χρησιμοποιεί μάλλον τον όρο αυτό, για να κατονομάσει και να καταδικάσει την βία, την κτηνωδία, τις σφαγές ανθρώπων και τις απώλειες ανθρώπινων ζωών, υλικών και πνευματικών αγαθών των λαών, όπως και να καταδικάσει τους άδικους και επεκτατικούς πολέμους. Έναντι αυτών προβάλλει την ανωτερότητα του πολιτισμού, την ευγένεια, την δημιουργία, την ειρήνη, την πρόοδο, την ευημερία, την πίστη στις αρχές της παράδοσης της ιστορίας, στη δύναμη αυτής της παράδοσης, που ήσαν όλα αυτά, οι μεσσιανικές προσδοκίες των Εβραίων.

Ειδικότερα αυτή η ιστορική προσφορά των εβραϊκών μεσσιανικών προσδοκιών στον ελληνικό πολιτισμό έχει επισημανθεί από τον μεγάλο και κορυφαίο Έλληνα ιστορικό **Κων/νο Παπαρρηγόπουλο**. Σχετικά ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλίας Ελλάδος - Ισραήλ κ. **Δ. Νικολαΐδης** το 1990, κατά τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου 1821, ανέφερε τα παρακάτω λόγια του ιστορικού Παπαρρηγόπουλου:

"Μέγα λοιπόν είναι το υπό της Θείας Πρόνοιας θαυματουργηθέν μάλλον ή διαπραχθέν γεγονός η του Ελληνισμού κατά την Ανατολήν διάδοσις δια του Εβραϊσμού, μέγα δια την όλην της ανθρωπότητος ιστορίαν, μέγα δια την όλην της ελληνικής εθνικότητος τύχην".

Αν και έχει λοιπόν επισημανθεί, δεν έχει προσεχθεί και αναλυθεί ανάλογα από τους σύγχρονους ιστορικούς, ότι ενώ εκείνη την εποχή (το 1260 μ.Χ.) το ελληνικό έθνος είχε ανάγκη συσπείρωσης πνευματικών και ηθικών αγαθών και ιδεωδών πράγμα το οποίο το επεσήμανε δύο αιώνες αργότερα ο Έλληνας φιλόσοφος **Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων**⁸ και ενώ το ρητό του ιστορικού Παπαρρηγόπουλου είναι χαρακτηριστικό δεν έχει αναλυθεί σε βάθος η συνεισφορά των εβραϊκών μεσσιανικών προσδοκιών στον ελληνικό πολιτισμό, και στην πορεία του ελληνικού έθνους γενικότερα.

Μία περίπου ανάλογη προσφορά των εβραϊκών μεσσιανικών προσδοκιών έγινε και στην **Ιταλία**. Τούτο αποδεικνύεται από τον κ. Steve Bowman, όπου συνεχίζοντας την εν λόγω έρευνά του, μας αναφέρει για κάποιον άλλο ερευνητή τον **E. Toaf** που έγραψε ένα έργο για τα μεσσιανικά κινήματα στην Ρώμη το 1261 μ.Χ.9, ("Bar Ian Annual" 14 - 15 (1977) p.p. 114 - 121. Εβραϊκός τομέας, 123 - 124), όπου αναφέρεται ότι οι μεσσιανικές προσδο-

κίες των Εβραίων στην Ρώμη και γενικά στην Ιταλία, είχαν μια σύνδεση και μία σχέση με το κίνημα ή την κίνηση του ανθρωπιστή φιλόσοφου **Fragellanti**, ενάντια στις μελέτες και τις σπουδές του **Gioacchino da Fiore**, που αυτές υποβίβαζαν τον πολιτισμό.

Βιβλιογραφία

α) Για τον Ισπανοεβραίο **Meshullam Dapierra**: H. Shirman σε Ha - ares • 6205 (24 Tevet 1940), κ.α.

β) Για τον **Ματαθία των Παρισίων** σε J.T. Sanders **Ματαθίας των Παρισίων**.

γ) Για τους Mongols στα **Δοκίμια Μεσσαιωνικής Ιστορίας** που παρουσιάζονται στον Bertie Wilkinson και T.A. Sandquist και M.R. Powicke Toronto Canada 1969, σελ. 116 - 132.

1. Σελ. 198 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

2. Σελ. 296 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

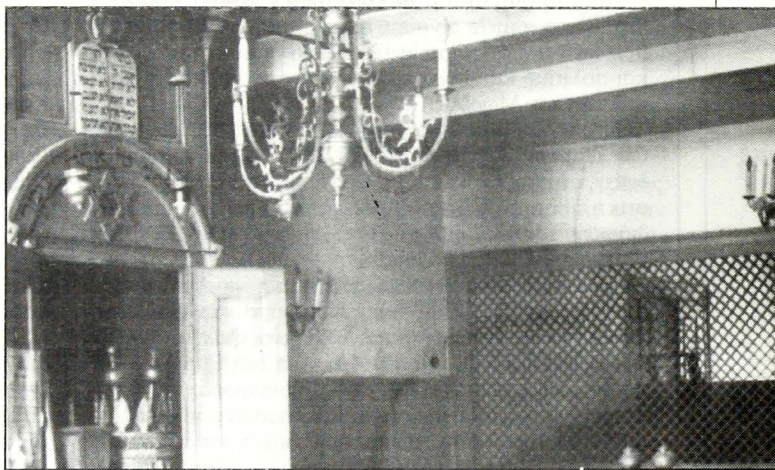
3. Σελ. 200 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

4. Σελ. 201 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

5. Σελ. 69 βιβλίου Lane.

6 +7 Σελ. 197 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

8. Ο **Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων**, υπήρξε μέγας Έλληνας φιλόσοφος που πίστευε στην ιστορική δύναμη

Πάτρα: Εσωτερικό Συναγωγής (Φωτογραφία Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος).

της παράδοσης για την αναγέννηση του ελληνικού έθνους. Πίστευε και αγωνιζόταν για τον συνδυασμό της αρχαίας και μεσσαιωνικής παράδοσης, χωρίς τις σκοταδιστικές ακρότητες της μεσσαιωνικής. Θεωρείται ο πρόδρομος για την μελλοντική δημιουργία μίας ελληνικής εθνικής αστικής τάξης. Αν και δεν έχει ιστορικά διαπισωθεί επίδραση ή επιρροή των εβραϊκών μεσσιανικών προσδοκιών στις φιλοσοφικές του θέσεις που έχουν τεκμηριωθεί αντικειμενικά ότι ετοίμασαν το έδαφος για την Εθνική Παλιγγενεσία το 1821.

9. Σελ. 196 αγγλικού κειμένου Steve Bowman.

(Το παραπάνω κείμενο είναι στο μεγαλύτερο μέρος πιστή μετάφραση του αγγλικού κειμένου του ερευνητή κ. Steve Bowman, που έχει δημοσιευθεί στην "Επιθεώρηση του Εβραϊκού Κολλεγίου", το 1981. Το πλήρες κείμενο υπάρχει στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών. Η επεξεργασία - παρουσίαση του κειμένου έχει γίνει από τον κ. **Βασίλη Μιγαδάκη**).

Ο Doro Levi υπήρξε τ. διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, Εβραίος την καταγωγή, που έκανε ανασκαφές στους Αρκάδες - Κρήτης, στη Φαιστό και στην Ιασό.

Στη μνήμη του DORO LEVI

Των κ.κ. Ntonino di Vita - Vincenzo la Rosa.

ταν πια έτοιμος, έλεγε εδώ και καιρό αυτός, τριγυρισμένος από τη στοργή και τη φροντίδα αυτών που είχαν αποφασίσει να μείνουν μαζί του μέχρι το τέλος. Και από την κορυφή των 93 χρόνων του, παραπονιόταν φιλάρεσκα για το μεγαλύτερο βάσανό του, ότι δηλ. είχε ζήσει πάρα πολύ. Στις 3 Ιουλίου 1991 τη νύχτα αποφάσισε, στην ησυχία μιας κλινικής στη Ρώμη, ότι δεν άξιζε πια τον κόπο, ενώ εμείς, στην Κρήτη, συνεχίζαμε την εργασία μας μέσα στα ερείπια που υπήρξαν δικά του. Τριάντα χρόνια διεύθυνσης της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, καταπληκτικές ανασκαφικές αποστολές στη **Φαιστό** και στην **Ιασό**, με τεράστια και ποικίλη βιβλιογραφία σφραγίστηκαν από το τηλεφώνημα μιας δραστήριας γραμματέως.

Έκλεισε, έτσι, και ένα κεφάλαιο των εμπειριών μας και των αναμνήσεών μας, που ήταν συνδεδεμένες με αυτή τη λεπτή φιγούρα, τη φημισμένη και σεβαστή, τη δραστήρια και ευμετάβλητη, την ευγενική και σοφή. Το πορτραίτο του Francesco Giuseppe, του "δικού του" αυτοκράτορα, βρίσκεται ακόμη κρεμασμένο σ' έναν τοίχο του μικρού διαμερίσματος στην οδό Βεΐκου, στην Αθήνα όπου είχε αποφασίσει να κατοικήσει για να βρει τις ρίζες που η έντονη ζωή του του είχε αρνηθεί. Βλαστός της δυναμικής Εβραϊκής Κοινότητας της Τεργέστης των Αψβούργων (όπου θέλησε και να επιστρέψει η στάχτη του), Φλωρεντίνος ως προς τις σπουδές, Αθηναίος όσον αφορά στην αρχαιολογική του ωριμηση, Κρητικός ως το μεδούλι ως προς τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, ο Doro Levi έζησε με σιγουριά 70 χρόνια αρχαιολογίας, περνώντας αλώβητος την τελειοποίηση των μεθόδων έρευνας, καταφέροντας να βρει τη σωστή διεξόδο μέσα στην υπερτροφική αύξηση της βιβλιογραφίας, αποτελώντας την αναγκαία σύνδεση, φυσική και επιστημονική, ανάμεσα στο παλιό και το νέο, στην ιστορία των ερευνών.

Έπειτα από τις εξετάσεις φιλολογικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα, στα χρόνια του Πανεπιστημίου, ο νεαρός Levi ασχολήθηκε επανειλημμένα με τις διάφορες όψεις της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα, κατά τη

διάρκεια της μαθητείας του (1921 - 23) στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, έπειτα από προτροπή του Α. Della Seta. Η ανασκαφή στους **Αρκάδες, στην Κρήτη, το 1924**, ανασκαφή που την είχε θελήσει ο Halbherr, ο οποίος του προσέφερε βοήθεια και συμβουλές, αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη δουλειά του που του επέτρεψε να προτείνει καινούργια οπτική, σχετικά με τον ανατολιζοντα ρυθμό στην Κρήτη και τον ρόλο του στη γέννηση της ελληνικής τέχνης.

Η θέση του επιθεωρητή στο Μουσείο της Φλωρεντίας, τον οδήγησε στο να ασχοληθεί με την Ετρουρία, επιτρέποντάς του, όμως, να καλλιεργήσει τα κρητικά του ενδιαφέροντα και μάλιστα να οργανώσει και μια πρώτη ιταλική αρχαιολογική αποστολή στη Μεσοποταμία. Και πάλι στους δρόμους της Ανατολής, επιμελήθηκε, κατά τη διάρκεια της φανταστικής εικοσαετίας και τη συλλογή υλικού για την έκθεση του ρωμαϊκού πολιτισμού της εποχής του Αυγούστου.

Η έδρα της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της ελληνικής και ρωμαϊκής τέχνης στο Cagliari, τον βρήκε Έφορο, υπεύθυνο για τις αρχαιότητες όλου του νησιού, μέχρις ότου οι απαράδεκτοι ρατσιστικοί νόμοι τον ανάγκασαν να καταφύγει στην Αμερική. Στη βιβλιοθήκη του Institute for Advanced Studies, στο Princeton, έλαβε μορφή, εκείνα τα σκοτεινά χρόνια, η έκδοση των μωσαϊκών της Αντιόχειας, έργο που παραμένει σημείο αναφοράς. Η αλλαγή των πολιτικών συνθηκών τον βρίσκουν στην "πρώτη γραμμή" για την προστασία και τη διάσωση της καλλιτεχνικής και πνευματικής κληρονομιάς. Για τη διάσωση της βιβλιοθήκης Hertiziana και εκείνης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη Ρώμη, ήταν περήφανος.

Η επανασύνδεση των σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ιταλία, μετά τα μοιραία γεγονότα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, σηματοδότησε την επιστροφή του Doro Levi στην Αθήνα, ως διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, θέση που κατείχε μέχρι το 1977. Επρόκειτο, σε αυτή την περίπτωση, για μια νέα αρχή, ξεκινώντας από το μηδέν, με μόνο στήριγμα

Στη μνήμη του Doro Levi

την πίστη και την αυταπάρνηση των δύο φυλάκων. Το ωραίο κτίριο της Λεωφ. Αμαλίας 56, κάτω από τον βράχο της Ακρόπολης, ξαναγινόταν ο στίβος των πιο "διεγερτικών" εμπειριών για τους νέους Ιταλούς αρχαιολόγους. Το τούρκικο σπίτι της οδού Halbherr στο Ηράκλειο, ξανάνιωσε σαν από θαύμα, χάρη και στις στοργικές φροντίδες της Μαρίας Ηλιάκη, της υιοθετημένης κόρης του κυρίου Φρειδερίκου, και έγινε πάλι ο χώρος φύλαξης της μνήμης των σκαπανέων μας, όσση ηρεμίας για όσους από μας είχαν την τύχη να φιλοξενηθούν εκεί. Και ακριβώς στο τέλος, με μοναδική επιμονή, ο Doro Levi κατάφερε να δώσει στη Σχολή μια καινούργια έδρα, στη συνοικία Μακρυγιάννη, πάντα κάτω από την Ακρόπολη.

Το σπουδαιότερο επιστημονικό γεγονός της εποχής κατά την οποία ήταν διευθυντής στην Αθήνα παραμένει το νέο άνοιγμα, το 1950, των ανασκαφών της Φαιστού που του επέτρεψαν, έπειτα από 17 καρποφόρες αποστολές, να προτείνει, διαμέσου μιας νέας ερμηνείας της "ιστορίας" της Φαιστού, μια προσωπική ανασύνθεση όλου του μινωικού πολιτισμού με χρονολογικά όρια πολύ διαφορετικά από εκείνα του Evans.

Καρπός των ερευνών του στην πόλη του μυθικού Ραδάμανθυ, αδελφού του Μίνωα, είναι οι μεγάλοι τόμοι με τίτλο **Festos e la civiltà minoica**, έργο του οποίου η ακρίβεια της περιγραφής και η αφθονία της γραφικής και φωτογραφικής τεκμηρίωσης αποτελούν, για τα χρόνια της επεξεργασίας του, πρότυπο. Και ακριβώς η ανάγκη μιας σφαιρικής αντιμετώπισης του αιγιακού πολιτισμού τον έσπρωξε, στις αρχές της δεκαετίας του '60, να θέσει το πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στην Κρήτη και την Μικρά Ασία, ερευνώντας στην Κάρια την Ιασό, η ανασκαφή της οποίας επιβεβαίωσε θαυμαστά την τόλμη μερικών διορατικών απόψεών του.

Τα χρόνια της αποχώρησής του δεν διέκοψαν τη συμ-

βίωση με τη σχολή. Συνέχισε να συχνάζει καθημερινά στο γραφείο που του είχε διατεθεί στη νέα έδρα, ανάμεσα στα τόσα βιβλία και ανάτυπα του. Και στην έρευνα έβρισκε ευχαρίστηση μέχρι πέρα από την ηλικία των 90, ονομαζόμενος Νέστορας, Αθηναίος αυτός, από τους αρχαιολόγους όλων των χωρών.

Αυτά και άλλα, με ακόμη πάνω μας τη σκόνη της ανασκαφής, μας ήλθαν στο νου χωρίς να το καταλάβουμε, στο σπίτι στους Άγιους Δέκα, κατοικία του Επισκόπου Βασιλείου και φιλοξενεί τώρα την Αποστολή της Γόρτυνας. Νιώσαμε πίκρα για το γεγονός ότι η κατάσταση της υγείας του δεν του είχε επιτρέψει, το περασμένο Σάββατο, να δει πώς έγινε μετά την αναπαλαίωση το σπίτι της Σχολής στο Ηράκλειο, εκεί όπου μας είχε ξεναγήσει, με 15 χρόνια διαφορά τον ένα από τον άλλο, με τα ίδια λουλούδια ιβίσκου, με το άρωμα του γιασεμιού, δυνατό σαν τη νειότη μας. Τρέξαμε να ξαναδιαβάσουμε το ευχετήριο τηλεγράφημα για τα εγκαίνια της φωτογραφικής έκθεσης της Κρήτης του G. Gerola, την τελευταία επίσημη φωνή του. Και, συγχρόνως, μας ήλθε η σκέψη - αλλά ο καθένας την κράτησε για τον εαυτό του - ότι η τύχη είχε θελήσει να ακούσουμε και οι δύο, με υπευθυνότητες και λειτουργίες διαφορετικές ο καθένας, τη φωνή του τζιτζικιού και το μουρμουρίσμα των πευκών που διαπερνούν τους τοίχους του μικρού σπιτιού που είχε κτίσει στο λόφο της Φαιστού. Η κοινή ζωή στο αγαπημένο μας νησί, η συνέχιση των αποστολών και του ιδρύματος (η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή της Κρήτης και η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών από την εποχή που ο Halbherr μετακινιόταν με άλογα μέχρι το πηγαιν' έλα των αυτοκινήτων μας) έλυσαν τον κόμπο στο λαιμό μας με τη γλυκειά θαλπωρή της αίσθησης της ιστορίας.

(Αναδημοσίευση από την **"Καθημερινή"** 11.7.1991. Οι συγγραφείς του άρθρου είναι αρχαιολόγοι, ο πρώτος εξ αυτών είναι Διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής).

ΕΝΕΖ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

*** Dan Cohn - Sherbok: The Jewish Heritage (204 σελ., 1988).**

Ο συγγραφέας παραθέτει με σύντομο, σαφή και προσιτό τρόπο μία λεπτομερή ανάλυση της εξέλιξης της εβραϊκής θρησκείας και παράδοσης ξεκινώντας από την ιστορία και τη θρησκεία της Εγγύς Ανατολής μέχρι τον 20ό αιώνα, καθώς επίσης και το μέλλον του Ιουδαϊσμού ως θρησκείας. Συγχρόνως ζητείται από τον αναγνώστη να προσεγγίσει την εβραϊκή πνευματική κληρονομιά με πνεύμα εκτίμησης και να εξετάσει τις αρχές, τα ιδεώδη και τα πιστεύω της μέσα από το ιστορικό τους πλαίσιο.

*** Aubrey R. Johnson: Sarcel Kingship in Ancient Israel (1955) (167 σελ., 1967).**

Η μονογραφία αυτή πραγματεύεται το θέμα της λατρείας του βασιλιά στο αρχαίο Ισραήλ και τη σπουδαιότητά του προκειμένου να κατανοηθεί τόσο η Παλαιά όσο και η Καινή Διαθήκη. Η μελέτη αυτή επικεντρώνεται σε δύο γνωστές ομάδες ψαλμών: τους ύμνους που εκθειάζουν τη βασιλεία του Γιαχβέ και

τους λεγόμενους βασιλικούς ψαλμούς. Η ανάγνωση του βιβλίου απαιτεί γνώσεις εβραϊκής γλώσσας.

*** Deborah Dwork: Children with a Star - Jewish Youth in Nazi Europe (έκδοση Πανεπιστημίου Yale).**

Το πρώτο βιβλίο που αναφέρεται στις εμπειρίες, στην κατεχόμενη από τους Ναζί Ευρώπη, των πιο ευάλωτων μελών της εβραϊκής κοινότητας δηλαδή των παιδιών.

Επιστολές στα Χρονικά

*** Για τον Συνταγματάρχη Μ. Φριζή:**

Ο κ. Κων. Κόκκαλης - Ηράκλειο Κρήτης μας γράφει:

"Τον Συνταγματάρχη Φριζήν είχα καθηγητήν το 1932 εις την Σχολήν Εφέδρων Αξ/κών στη Χαλκίδα. Τον αξ/κόν - καθηγητήν αγαπούσαμεν όλοι οι μαθηταί, γιατί ήταν άριστος άνθρωπος. Εις τα διαλείμματα δεν βγαίναμεν έξω για να ακούμε τα σοφά λόγια του".

ΧΕΝΡΥ ΦΟΡΝΤ: όποτε τον συνέφερε του έφταιγαν οι Εβραίοι

Στο περιοδικό "Ιστορία" (Ιούνιος 1991) δημοσιεύτηκε ένα άρθρο του Αντρέ Κασπί για τον Χένρυ Φορντ (1863 - 1947), που όπως αναφέρεται υπήρξε "άσος της μηχανικής του αυτοκινήτου και συγχρόνως εχθρός της προόδου".

Στη σταδιοδρομία του ο Φορντ πέρασε, όπως είναι φυσικό, πολλές αμφιταλαντεύσεις (δυσκολίες - επιτυχίες - αγωνίες - επιτεύγματα κ.λπ.). Τις δυσκολίες του συνήθιζε αρκετές φορές να τις ρίχνει στα εύκολα θύματα: τους Εβραίους.

Για το θέμα αυτό είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει το άρθρο της "Ιστορίας":

“Στις 22 Μαΐου 1920, η εφημερίδα **"Ανεξάρτητο Ντάρμπαρν"** (που είχε αγοράσει ο Φορντ τον Νοέμβριο του 1918 για να διαδώσει τις αγαπημένες του ιδέες άρχισε τη δημοσίευση 91 άρθρων με θέμα: "Ο διεθνής ιουδαϊσμός, ένα παγκόσμιο πρόβλημα". Δύο χρόνια συνεχώς, κατήγγελλε τη συνωμοσία των Εβραίων. Ποιά ήταν όμως η πηγή των πληροφοριών του; **Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών** - ένα πλαστό έγγραφο που είχε κατασκευασθεί από την τσαρική αστυνομία και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη Ρωσία το 1903, "αποκαλύπτοντας" ένα υποθετικό ιουδαϊκό σχέδιο παγκόσμιας επανάστασης. Αυτό το έγγραφο κυκλοφόρησε κατά κόρον εκείνη την εποχή στην Αμερική και στην Ευρώπη. Η εφημερίδα δεν πολυσχολήθηκε με λεπτομέρειες. Κατηγορούσε τους Εβραίους, ότι διέφθειραν στις Ηνωμένες Πολιτείες την πολιτική ζωή, τους οικονομικούς παράγοντες, τα ήθη, και ότι επιζητούσαν να εξουσιάζουν τον κόσμο, τότε με το προσώπειο του καπιταλισμού και τότε με το προσώπειο του μπολσεβικισμού. "Στην Αμερική", αποκάλυψε η εφημερίδα, "οι περισσότερες μεγάλες επιχειρήσεις, τα τραπεζικά και οι τράπεζες, ο εθνικός πλούτος και τα κύρια γεωργικά προϊόντα όπως το βαμβάκι, ο καπνός και η ζάχαρη, βρίσκονται στα χέρια των Εβραίων χρηματιστών και των πρακτόρων τους. Οι Εβραίοι είναι οι ισχυρότεροι και οι περισσότεροι ιδιοκτήτες της χώρας. Εξουσιάζουν τον χώρο του θεάτρου, έχουν την απόλυτη κυριαρχία στις εκδόσεις: είναι μια

φυλή, μια μερίδα ανθρώπων που, ενώ ποτέ κανείς δεν τους καλοδέχτηκε, κατόρθωσαν να αποκτήσουν μια δύναμη στην οποία η περήφανη φυλή των Χριστιανών δεν απέβλεπε ποτέ".

Αυτές οι κατηγορίες ήταν τελείως αβάσιμες, αφού οι Εβραίοι δεν ήταν καθόλου πανίσχυροι. Τότε, λοιπόν, ο Φορντ ήταν αντισημίτης; Κάθε άλλο, απαντούσε ο ίδιος, αφού είχε φίλους Εβραίους και αφού γνώριζε "καλούς" Εβραίους, που δεν ανταποκρίνονταν στην περιγραφή του Ανεξάρτητου. Για να πούμε την αλήθεια, ο αντισημισμός αυτός οφειλόταν στο αμερικανικό λαϊκιστικό κίνημα του 1890: το υποστήριζαν οι αγρότες που έτρεφαν εχθρικά αισθήματα προς την οικονομική ολιγαρχία και καλλιεργήθηκε από την ατμόσφαιρα της εποχής και από την πεποίθηση πως τα Πρωτόκολλα της Σιών έλεγαν την αλήθεια.

Η εκστρατεία του Τύπου σταμάτησε ξαφνικά τον Ιανουάριο του 1922, επειδή είχε συνέπειες στην εικόνα που εμφάνιζε ο Φορντ και επειδή επίσης οι παραγωγοί των ταινιών του Χόλλυγουντ απείλησαν ότι θα παρυσίαζαν τα **Μοντέλα Τ** να ντεραπόρουν και να συντρίβονται πάνω σε δέντρα. Ξανάρχισε το 1924 για να καταλήξει, τρία χρόνια αργότερα, στα δικαστήρια. Τη φορά αυτή ο Φορντ αναγνώρισε το λάθος του. Σε μια μακροσκελή επιστολή ζήτησε συγνώμη από την Εβραϊκή Κοινότητα, υποστήριξε πως τον εξαπάτησε ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας του και ορκίστηκε πως ήταν και θα ήταν πάντα άνθρωπος καλής πίστεως. Παρ' όλα αυτά δεν θα έπρεπε να υποτιμάμε την επιρροή του. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο Φορντ έλεγε δυνατά αυτά που ψηθίζαν πολλοί Αμερικανοί, μέλη ή μη της ανανεωμένης Κου Κλουξ Κλαν που βρισκόταν σε πλήρη άνθηση. Ήταν το έγκυρο φερέφωνο του αντισημιτισμού. Στο εξωτερικό η φοβία του δημιούργησε οπαδούς. Χάρη σ' αυτόν τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών κυκλοφόρησαν ευρύτατα στη Γερμανία στη δεκαετία του 1920. Ο Χίτλερ διάβασε τα άρθρα του Ανεξάρτητου Ντάρμπαρν, κρέμασε το πορτραίτο του επιχειρηματία στον τοίχο του διαμερισμάτος του και ανέφερε τον Φορντ (τον μόνο Αμερικανό, που είχε τη θλιβερή αυτή τιμή) στο βιβλίο του **"Ο Αγών μου"**.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Χαλκίδος

Ο κ. **Μάριος Μαΐσης**, από τη Χαλκίδα, διευκρινίζει: "Η φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στα "Χρονικά" (τεύχος 114, Ιανουαρίου - Φεβρουαρίου 1991), που αφορά ομάδα Εβραίων της Χαλκίδος με φορεσιές για το Πουρίτ το 1928, περιλαμβάνει τα εξής πρόσωπα:

1. Αλμπέρτος Λαχανάς, 2. Ηλίας Κοέν (φρουρός), 3. Βασίλειος Μακρή, 4. Μανώλης Φορνής, 5. Σολομών Μαΐσης, 6. Ηλίας Λεβής (Μορδε-

χάι), 7. Ιάκωβος Λεβής, 8. Ραούλ Κοέν, 9. Χαΐμ Φορνής, 10. Ιωσάς Κωστής, 11. Χαΐμ Μαΐσης, 11Α. Έστερ (από την Ξάνθη, άγνωστο το επώνυμο), 12. Χαΐμ Κοέν (φρουρός), 13. Φύρο Φορνή, 14. Μαίρη Αλμπέρτου Κόεν, 15. Ματίκα Κωστή, 16. Αλεξάνδρα Ν. Κοέν (Εσθήρ, βασίλισσα), 17. Ψαλτόφ (καθηγητής Γαλλικών), 18. Ααρών Φέγγας (βασιλιάς), 19. Ισαάκ Λεβής (Αρμάν), 20. Στερίνα Μαζάλτου, 21.

Στερίνα Μοσών Κοέν, 22. Μαίρη Μαζάλτου, 23. Υβέν Κοέν (με ;).

Παρατηρήσεις: Ο Βασίλειος Μακρή (Νο 3) είναι άσχετος με τον Ορέστη Μακρή τον ηθοποιό. Γνώριζε αρκετά για ηθοποιία και επειδή είχε πολλές φιλίες με Εβραίους, η δε γυναίκα του ήταν η μοδίστρα πολλών γυναικών της Κοινότητας Χαλκίδος, ανέλαβε να "σκηνοθετήσει" την παράσταση μαζί με τον καθηγητή των Γαλλικών (της μόδας την εποχή εκείνη) κ. Ψαλτόφ (Νο 17), ο οποίος και επιμελήθηκε της φωνητικής και της όλης παράστασης, μια και οι γνώσεις του ήταν σημαντικές.

Ο Ορέστης Μακρή εκείνη την εποχή ήταν άσχετος με την ηθοποιία. Ασχολείτο σε υποδηματοποιείο και ήταν σε χορωδία, μια και είχε πολύ ωραία φωνή. Η φωνή του αυτή ήταν και ο κύριος λόγος που τον ανέδειξε και η μιμητική του να παριστάνει τους αληθινούς μπεκρήδες στα καπηλιά της Χαλκίδας εκείνης της εποχής.

Ο Ισαάκ Λεβής (Νο 19) είναι αδελφός του Μίνου Λεβή (τ. Γεν. Διευθυντού της Ιονικής Τράπεζας και Διευθυντού της Τραπεζής Ελλάδος).

Όλοι όσοι είναι ντυμένοι με κανονικά ρούχα είναι η οργανωτική επιτροπή που αποτελείτο από 5 μέλη. Ήτοι: Αλμπέρτος Λαχανάς, Σολομών Μαΐσης, Ιάκωβος Λεβής, Ραούλ Κοέν και Ιωσάς Κωστής.

Το έργο ανέβηκε το 1924. Η γιορτή της Εσθήρ οργανώθηκε πολύ συχνά· σχεδόν κάθε χρόνο, όπως και μετά τον πόλεμο.

Η φωτογραφία του εξωφύλλου του ίδιου τεύχους

Μερικά πρόσωπα του γάμου: 1. Στερίνα Μαζάλτου, 2. Στερούλα Κοέν, 3. Νουντού Χαχαμάκη - Κοέν, 4. Αλμπέρτος Κοέν (γαμπρός), 5. Μαίρη Κοέν (νύφη), 6. Φίρω Φορνή, 7. Ματίκα Κωστή, 8. Χαχάμ Σαλλής, 9. Βαλάσης (θείος Αλμπέρτου Κοέν, γαμπρού).

Η φωτογραφία είναι έξω ακριβώς από την κεντρική είσοδο της Συναγωγής επί της οδού Κώτσου. Ο σωρός από τις πέτρες ήταν μια μάντρα ερειπωμένη, παραπλεύρως της Συναγωγής, του Βενιαμίν Κοέν, την οποία αργότερα επώλησε στην Κοινότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΙΔ' ΤΟΜΟΥ "ΧΡΟΝΙΚΩΝ"

(1990 - 1991, τεύχη 112 - 116)

1. Πίνακας τευχών

Τεύχος 112 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1990):
Αφιέρωμα στη φυσιογνωμία
του Εβραίου στην Νεώτερη
Ελληνική Λογοτεχνία.

Τεύχος 113 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1990).
Τεύχος 114 (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1991).
Τεύχος 115 (Μάρτιος - Απρίλιος 1991).
Τεύχος 116 (Μάιος - Ιούνιος 1991).

2. Πίνακας θεμάτων

Αντισιμιτισμός 114/3
Βαρσοβία Γκέττο 116/8
Βουλγαρία 113/12
Γέννηση παιδιού 114/20
Δαβιτζών Εφέντης 114/18
Εκδόσεις 115/21
Εκκλησιαστής (Avel - Avelim), 115/17
Ελληνική Λογοτεχνία, 112/ αφιέρωμα
Ελληνικός Εβραϊσμός 112/Αφιέρωμα, 113 Αφιέρωμα
Επιστολές αναγνωστών 113/20, 114/18, 115/21
Έπος Αλβανίας 1940, 113
Ευρώπη και Εβραίοι 115/3
Ιερά Εξέταση 116/7
Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης 115/20
Ισραηλιτική Κοινότης Ιωαννίνων 115/21
Ισραηλιτική Κοινότης Καστοριάς 115/4
Ισραηλιτική Κοινότης Κερκύρας 116/3
Ισραηλιτική Κοινότης Κεφαλλονιάς 115/9, 116/13

Ισραηλιτική Κοινότης Παξών 113/17
Ισραηλιτική Κοινότης Χαλκίδος 114/13
Ισραηλιτική Κοινότης Χίου 114/9
Κοέν Αλμπέρ 114/19
Κρητικός πολιτισμός 113/16
Λόβιγγερ Ιωσήφ 116/2
Μαλ Λουί 115/22
Μάσλοου Αβραάμ 116/27
Μενορά 116/23
Μεσογειακός Εβραϊσμός 113/4, 113/16
Ντάγκλας Κερκ 115/22
Ολοκαύτωμα 113/8, 114/2
"Ου φονεύσεις" 116/26
Σλήμαν Ερρίκος 114/19
Σχέσεις θρησκειών 115/2
Τράπεζα της Ελλάδος 113/5
Φριζής Μορδοχάιος 113/3
Φυλακτά Εβραϊκά 114/2.

3. Πίνακας συγγραφέων

Αναγνωστάκης Μανώλης 112/9

Βαρβιτσιώτης Τάκης 112/9
Βασιλάκου Αγγελική 114/19
Βασιλικός Βασίλης 112/10
Βαρόπουλος Γ.Θ., 112/15
Βενέζης Ηλίας 112/29
Berard V., 115/4

Δεμπόνος 'Αγγελος - Διονύσης 115/9
116/13

Εγγονόπουλος Νίκος 112/35

Ζακς Νέλλη 114/8
Ζησιάδης Λεωνίδα 116/24
Ζούμπος Γιώργος 113/17

Θεοτοκάς Γιώργος 112/39s

Ιωάννου Γιώργος 112/40

Καβάφης Κ.Π. 112/43
Καζαντζάκης Ν. 112/44
Καζαντζής Τόλης 112/54
Καλλίας Κων. 113/3
Καμπανέλλης Ιάκωβος 112/55, 114/2

Καραγάτσης Μιχ. 112/62

Καρέλλη Ζωή 112/67
Καφταντζής Γ. 112/69
Κοκαντζής Νίκος 112/75
Κοκκαλίδου - Ναχμία Niva 112/70
Κόντη Βούλα 115/7
Κορνάρος Βιτσέντζος 112/85
Κοφινιώτης Ευθ. 113/4
Κύρου Δημήτρης 116/26
Κωνσταντίνης Μωϋσής 113/12, 115/7

Λαμπρινός Γιώργης 112/93
Λεβής Μίνως 113/5
Λίποβατς Θάνος 114/3

Μαντζανάς Κώστας 113/15
Μάρκογλου Προδρ. 112/98
Μάτσας Νέστορ 112/101
Mahon Gerard 115/2
Μητροπούλου Κωστούλα 112/103
Μπακόλας Νίκος 112/108
Μπακόπουλος Κων. 113/8
Μπεράτης Γιάννης 112/115
Μοσχόπουλος Διονύσης 116/3
Μωϋσής Εσδράς 114/20

Νεγρεπόντης Γιάννης 112/117

Νικολαΐδης Ι.Α. 112/118

Παλαμάς Κωστής 112/118
Παναγιωτόπουλος Ι.Μ. 112/119
Παπαγεωργίου Χρήστος 115/20
Παπαδιαμάντης Αλέξ. 112/131
Παπανούτσος Ευ. 116/7
Πετροκόκκινος 114/9

Στάρκης Γιάννης 112/137
Σταυρουλάκης Νίκος 114/21

Τζάλλας Κίμων 112/149
Τζιόβας Φρίξος 112/154
Τρακάκης Αλ. 113/16
Τσινικόπουλος Δημήτρης 115/17

Φιλάρετος Γ. 114/17
Φόρνης Μποχώρ 114/13

Χαραλάμπους Μάριος - Μαρίνος
112/156
Χατζής Δημήτρης 112/156
Horkheimer Max 115/3
Hoppe Hans - Joachim 113/12
Χριστιανόπουλος Ντίνος 112/170

Ψαθός Δημήτρης 112/172.

English Summary of the Contents of Issue No 17

(September - October 1991)

In this issue:

In an article published in the British newspaper "Independent" and republished in Greek translation, Michael Sheridan reports that the opening of the particulars contained in the **archives of the Eastern European countries** has allowed access to some "hidden truths" about the Holocaust - truths even worse than we were previously aware of.

The greater part of this issue is dedicated to the **Jewish Communities of Crete**, which disappeared in the Holocaust. We publish studies by:

- * Panayiotis P. Christopoulos on the Jewish presence in Crete during the Middle Ages;
- * Professor A. Andreadis, who presented a paper to the Academy of Athens in 1929 giving complete documentation of the position of the Jews in Crete under the Venetians;
- * Details of the Jewish quarter (known as Zudecca or Ghetto) in the Handakas district of Herakleio, Crete, and of the larger and more prosperous Jewish community of Chania;

- * A special article by M. Nikolakakis about the community of Chania, which reports that of the 12.016 persons living within the walls of Chania in 1900, 600 were Jews;

- * Evidence from folklore and popular poems, together with the testimony of present - day Cretans who witnessed the Holocaust, etc.

A study by Professor Steven Bowman of the University of Cincinnati, USA, gives particulars of the **Jewish communities of Andravida and Patra** (in the Peloponnese) during the Middle Ages.

Doro Levi, of Jewish descent, was for thirty years the Director of the Italian Archaeological School in Athens, excavating at Arkades in Crete, Phaistos and Issos. Levi's personality and work are described by Donino di Vita and Vincenzo da Roca.

Lastly, the issue contains particulars about the **Jewish community of Halkida** and notes on **foreign language publication on Jewish issues** etc.

Περισσότερο φως... σε εκείνο το σκοτάδι

Συνέχεια από τη σελ. 2

έγγραφα. Έχουμε 27 τόμους με έγγραφα της Εβραϊκής Αντιφασιστικής Επιτροπής, από την περίοδο του πολέμου: επιστολές, μαρτυρίες, ημερολόγια που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα στην κατεχόμενη από τους Ναζί σοβιετική περιοχή".

Ο Δρ. Κρακόβσκι αποκαλύπτει ένα από τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει από τη μέχρι σήμερα επεξεργασία των νέων στοιχείων: Οι ιστορικοί συμπεραίνουν ότι οι περισσότερες δολοφονίες Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης έγιναν από την Einsatzgruppen, μία παραστρατιωτική αστυνομική δύναμη, που συστάθηκε από τον Χίτλερ, στα ίχνη της Βέρμαχτ, κατά τις σαρωτικές νίκες των Γερμανών επί των βαλκανικών κρατών, της Λευκορωσίας, της Ουκρανίας και της Νότιας Κριμαίας.

"Φαίνεται ότι αυτοί δολοφόνησαν περισσότερους από μισό εκατομμύριο ανθρώπους" λέει ο Δρ. Κρακόβσκι, "και από τις αναφορές τους είναι εμφανές ότι πολλοί άλλοι κλείστηκαν σε γκέττο και στρατόπεδα και πέθαναν αργότερα. Πολλοί σκοτώθηκαν μετά από μονάδες της Βέρμαχτ, από την Fedpolizei και από την Feldgendarmarie. Υπήρχε δε, μαζική συνεργασία από την πλευρά της τοπικής αστυνομίας της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Ο Δρ. Κρακόβσκι είπε ότι κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο αριθμός των Εβραίων που διέφυγαν είναι πολύ μικρότερος από εκείνον που προηγούμενα πιστευότο. Οι πιθανότητες ότι διασώθηκαν είναι σχεδόν μηδαμινές", δήλωσε.

Οι Ισραηλινοί έστειλαν μια ομάδα ερευνητών στη Σοβιετική Ένωση όπου 60.000 σελίδες εγγράφων έχουν ήδη αντιγραφεί σε μικροφίλμ. Αυτή η πρώτη συλλογή στοιχείων θα τυπωθεί σύντομα, αποτελώντας μία από κοινού έκδοση του Γιαντ Βασέμ και του Σοβιετικού Κέντρου Κρατικών Αρχείων.

Στη Γερμανία, η ομάδα του Δρα Κρακόβσκι έχει ελεύθερη πρόσβαση στα Κεντρικά Αρχεία του Potsdam, όπου το πρώην κομμουνιστικό κράτος κρατούσε κλειδωμένα τα Αρχεία των υπουργείων Εσωτερικών και Δικαιοσύνης του Χίτλερ. "Βρήκα έγγραφα στα κρατικά Αρχεία του Brandenburg που δείχνουν το σάδισμο και την εμπάθεια με την οποία οι Γερμανοί κατάφεραν να γαλουχήσουν χιλιάδες ανδρών" είπε ο Δρ. Κρακόβσκι, ο οποίος, μεταξύ άλλων, είχε στα χέρια του συμβόλαιο από την εξαναγκασμένη πώληση του εβραϊκού νεκροταφείου, λιγότερο από ένα μήνα πριν από το τέλος του πολέμου.

Οι φάκελοι των δικογραφιών που αναφέρονταν σε υποθέσεις σχετικά με τη φυλετική καθαρότητα έφεραν στο φως την υπόθεση μιας νεαρής Γερμανίδας η οποία συνδεόταν αισθηματικά με ένα νέο χωρίς να γνωρίζει ότι ο πατέρας του ήταν Εβραίος και ότι είχε ήδη χάσει τη ζωή του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η νεαρή Γερμανίδα αρνήθηκε να δηλώσει στο δικαστήριο ότι αυτό που έκανε "ήταν λάθος". Εκείνη στάλθηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης και εκείνος εκτελέστηκε. Αυτά το 1944.

Άλλοι ερευνητές που ταξιδεύουν στην Ανατολική Ευρώπη ανακαλύπτουν ολοένα και περισσότερες αποδείξεις για τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξε η Βέρμαχτ καθώς και για τη συνεργασία του τοπικού πληθυσμού. Μεγάλος αριθμός στοιχείων προέκυψε από το γραφείο του Reinhard Heydrich, του "προστάτη του Ράιχ", στην περιοχή της Βοημίας - Μοραβίας, ο οποίος πιστευόταν ότι ήταν ο πρωτεργάτης του σχεδίου "τελικής λύσης". Επίσης στην Πράγα υπάρχουν τα ημερολόγια πολέμου (Kriegstagebuch) της Βέρμαχτ και των μονάδων των SS που παραδόθηκαν το 1945 στο Νοτιο - ανατολικό μέτωπο. Σε αυτά περιλαμβάνονται αναφορές των μαζικών εκτελέσεων (Aktionen) στο Μινσκ, την Ουκρανία και τη Λευκορωσία. Η τοπική συνεργασία στις μαζικές δολοφονίες φαίνεται ότι είναι ένα αναπόφευκτο θέμα. Η Δρ. Έστερ Αράν, υποδιευθύντρια του Γιαντ Βασέμ, κατάφερε να πάρει την έγκριση της κυβέρνησης της Τσεχοσλοβακίας προκειμένου να ερευνήσει τους φακέλους του φασιστικού κράτους της Σλοβακίας, κατά την περίοδο του Πολέμου, υλικό που σήμερα βρίσκεται στα κρατι-

κά Αρχεία της Μπρατισλάβα. "Οι φάκελλοι αυτοί αποδεικνύουν ότι παρ' ότι οι Γερμανοί κατέλαβαν τη Σλοβακία στο τέλος του 1944, ήταν ο τοπικός πληθυσμός και η αστυνομία που παρέδωσαν τους Εβραίους στους Γερμανούς" είπε, "βρήκαμε καταλόγους των εκποτισθέντων, Αρχεία μεταφορών, - τα πάντα".

Περισσότεροι από 58.000 Εβραίοι, το 75% των Εβραίων της Σλοβακίας, στάλθηκαν σε στρατόπεδα εξοντώσεως. "Τα έκαναν όλα μόνοι τους" είπε η Δρ. Αράν "στο κράτος της Σλοβακίας". Πρωθυπουργός τότε ήταν ο Ζόζεφ Τίζο, ένας καθολικός ιερέας.

Ο Δρ. Reuven Dafne, που πολέμησε με τους Βρετανούς ως παρτίζανος στη Γιουγκοσλαβία, εδώ κι ένα χρόνο ασχολείται με την έρευνα των Αρχείων του Ζάγκρεμπ και του Βελιγραδίου: αρχεία του κροατικού κράτους που τότε ήταν υπό το καθεστώς του φασιστικού κινήματος Ustase. Ο Δρ. Dafne επίσης ανακάλυψε φακέλλους από τα γραφεία της Γκεστάπο στο Βελιγράδι, στους οποίους περιλαμβάνεται και η αλληλογραφία του Χίτλερ με τον Ante Pabelic, αρχηγό της Ustase.

"Και εδώ είναι οι ντόπιοι - οι Κροάτες - οι δολοφόνοι" αναφέρει "είχαν τα δικά τους στρατόπεδα θανάτου, ένα ήταν στο Sajmishte, έξω από το Βελιγράδι. Σήμερα γνωρίζουμε πώς τόσοι πολλοί άνθρωποι αφανίστηκαν. Στα Αρχεία τους βρήκαμε χιλιάδες εβραϊκά ονόματα... μεταξύ των οποίων κι εκείνο της μητέρας μου".

Σ' ένα μικρό γραφείο, στο ισόγειο του Κέντρου Αρχείων του Γιαντ Βασέμ, ο Δρ. Gabriel Bar - Shaked καταχωρούσε συγγενικά έγγραφα σε κομπούρες. Ερευνά την τύχη 450.000 Εβραίων της ευρύτερης - τότε - Ουγγαρίας που χάθηκαν κατά το Ολοκαύτωμα. Όλοι χάθηκαν, το ένα χωριό μετά το άλλο. Οι Εβραίοι ήταν το 20% του πληθυσμού της προπολεμικής Βουδαπέστης. Ωστόσο, από τα έγγραφα αποδεικνύεται ότι πολλοί από αυτούς στάλθηκαν σε στρατόπεδα όχι από τους Γερμανούς αλλά από τους Ούγγρους.

"Εδώ έχουμε έγγραφα του συγγενικού στρατού που αναφέρονται στη μεταφορά 40.000 Εβραίων σε στρατόπεδα εργασίας", είπε ο Δρ. Bar - Shaked. Κανένας από αυτούς δεν γύρισε ποτέ. Στον κατάλογο των ονομάτων, που είναι γραμμένος στην ουγγρική γλώσσα, δίπλα στο όνομα του κάθε θύματος αναγράφεται η διεύθυνση, το όνομα της μητέρας και η ημερομηνία γεννήσεως.

Στην άκρη του γραφείου του Δρα Bar - Shaked, σ' ένα τραπέζι υπήρχε ένας σωρός με μουχλιασμένες μικρές κάρτες, χρώματος καφέ, στο μέγεθος εισητηρίου. Πρόκειται για τις κάρτες φυλακισμένων από το στρατόπεδο του Νταχάου.

Στις κάρτες των Ούγγρων που έχει στα χέρια του ο Δρ. Bar - Shaked, τα ονόματα είναι άσχημα δακτυλογραφημένα ενώ με κόκκινο μολύβι, αναγράφεται η τύχη του κάθε θύματος, στοιχεία συμπληρωμένα από κάποιον "υπάλληλο" του στρατοπέδου του Νταχάου:

Nandor Merling, φοιτητής, γεννημένος 10 Οκτωβρίου, 1926, στο Besztirce, No 70.015. Με κόκκινο μολύβι είχε προστεθεί: "Gestorben (απεβίωσε) 31.12.44". Παραμονή Πρωτοχρονιάς. Ο Ν. Merling ήταν 18 ετών.

Zsigmond Kammer, υποδηματοποιός, γεννημένος 17 Ιουνίου 1928, στη Gula, No 74.234. Δίπλα έχει προστεθεί: "Gestorben 16.1.45". Ετών 17.

Erno Foldes, βιοτέχνης, γεννημένος 4 Απριλίου, 1898, στο Komaron, No 74.085. Με κόκκινο μολύβι έχει διαγραφεί το όνομα Erno Foldes ενώ δίπλα αναγράφεται: "Auf der flucht erschossen, 14.7.1944" (εκτελέστηκε ενώ προσπαθούσε να δραπέτευσει).

Δίπλα από τις σημειώσεις, για το κάθε θύμα, ήταν ζωγραφισμένος ένας μικρός σταυρός με το ίδιο μολύβι. Ο Δρ. Κρακόβσκι λέει: **"Δεν μπορείς να σταματήσεις τη μνήμη ενός ανθρώπινου όντος. Κάποτε η αλήθεια θα έρθει στο φως".**

(Από την αγγλική εφημερίδα **"The Independent"**, 11.4.1991)

עץ חיים היא

Δενδρον ζωης ειναι η Τορα...
(Παροιμ. 3:18)